T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI

2014-2017 YILLARI ARASINDA HARPUT İÇ KALE KAZILARINDA BULUNAN BİZANS DÖNEMİ SİKKELERİ

Mehmet BAYRAM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YILMAZ

Konya-2019

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI

2014-2017 YILLARI ARASINDA HARPUT İÇ KALE KAZILARINDA BULUNAN BİZANS DÖNEMİ SİKKELERİ

Mehmet BAYRAM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YILMAZ

Konya-2019

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin

Adı Soyadı	Mehmet BAYRAM
Numarası:	124203002002
Ana Bilim / Bilim Dalı:	Arkeoloji Ana Bilim Dalı/Arkeoloji
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Tezin Adı	2014-2017 Yılları Arasında Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

Alâaddin Keykubat Kampüsü Selçuklu 42079
KONYA Telefon : (0 332) 241 05 21-22 Faks : (0 332) 241 05 24
e-posta : sosbilens@selcuk.edu.tr Elektronik Ağ : www.sosyalbil.selcuk.edu.tr

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu

Öğrencinin

Adı Soyadı:	Mehmet BAYRAM
Numarası:	124203002002
Ana Bilim / Bilim Dalı:	Arkeoloji Ana Bilim Dalı/Arkeoloji
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YILMAZ
Tezin Adı	2014-2017 Yılları Arasında Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan 2014-2017 Yılları Arasında Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri başlıklı bu çalışma 03/04/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Dr. Öğr. Üyesi	Mustafa Yılmaz	
Dr. Öğr. Üyesi	Zafer Kurtar	
Dr. Öğr. Üyesi	Sibel Söğüt	
Dr. Öğr. Üyesi	İ. Mete MİMİROĞLU	

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

Bilimsel Etik Sayfası .....

Tez Kabul Formu .....

Önsöz iv

Özet v

Summary vii

Genel Kısaltma Dizini ix

Fotoğraflar, Haritalar, Planlar ve Çizim Listesi xii

Tablolar, Grafikler ve Levhalar Listesi xiv

1. GİRİŞ 1

2. HARPUT TARİHİ 4

2.1. Hitit, Hurri-Mitanni ve Asur Dönemi 4

2.2. Urartu Krallığı Dönemi 5

2.3. Medler ve Persler Dönemi 5

2.4. Seleukos, Sophane ve Armenia Krallıkları Dönemi 5

2.5. Roma, Part ve Sasani Dönemi 6

2.6. Bizans Sasani ve İslam Orduları Dönemi 6

2.7. Çubukoğulları Dönemi 8

2.8. Belek Gazi ve Artuklular Dönemi 8

2.9. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi 13

2.10. İlhanlı Devleti Dönemi 14

2.11. Eretna, Dulgadıroğulları ve Memlûkler Dönemi 15
2.12. Akkoyunlu Devleti Dönemi 15
2.13. Safevî Devleti Dönemi 16
2.14. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi 16
3. HARPUT İÇ KALE KAZILARININ TARİHÇESİ 17
3.1. 2005-2009 Kazı Sezonları 17
3.2. 2014-2018 Kazı Sezonları 18
4. SİKKENİN İCADINDAN ÖNCE TİCARET 19
5. EKONOMİK DEVRİM SİKKENİN KEŞFİ 20
5.1. Arkaik Dönem Sikkeleri 21
5.2. Klasik Dönem Sikkeleri 23
5.3. Helenistik Dönem Sikkeleri 24
5.4. Roma Dönemi Sikkeleri 25
6. BİZANS'IN ASKERİ DİNİ VE SİYASİ TARİHİ 27
6.1.Roma'dan Kopuş ve Bizans İmparatorluğu'nun Kuruluşu 27
6.1.1. I. Iustinianus ve Halefleri 35
6.1.2. Herakleios Hanedanı (610-711) 38
6.1.3. Isauria Hanedanı (717-802) 40
6.1.4. Amorion / Frygia Hanedanı (820-867) 42
6.1.5. Makedonya Hanedanı (867-1056) 43
6.1.6. Dukas Hanedanı (1059-1081) 47

6.1.7. Komnenos Hanedanı (1081-1118) 49

6.1.8. Angelos Hanedanı (1185-1023) 51

6.1.9. Laskaris Hanedanı (1204-1261) 52

6.1.10. Palaiologos Hanedanı (1261-1453) 54

7. BİZANS NÜMİSMATİĞİ 58

7.1. Bizans Sikkelerinin Gelişim Süreci 58

7.2. Sikke Metali Ve Birimi 61

7.2.1. Altın 61

7.2.2. Gümüş 63

7.2.3. Bakır 64

7.2.3.1. Anonim Follis'ler 65

7.3. Bizans Sikke Tipleri 66

7.4. Yazı ve Monogramlar 68

7.5. Harfler ve Rakamlar 70

7.6. Darphaneler 71

8. 2014-2017 YILLARI ARASINDA HARPUT İÇ KALE KAZILARINDA BULUNAN BİZANS DÖNEMİ SİKKELERİ 73

8.1. KATALOG 73

8.2. Konkordans Cetveli 83

8.3. Genel Değerlendirme ve Sonuç 84

SÖZLÜK 88

KAYNAKÇA 94

Fotoğraflar, Haritalar, Planlar ve Çizim 107

Tablolar, Grafikler ve Levhalar 118

Özgeçmiş 131

ÖNSÖZ

Sikkeler ölçeğinde Bizans'ın Harput hâkimiyeti evrelerini saptamak amacıyla hazırlanan bu çalışma, Harput İç Kale kazılarıyla ilgili ilk tez olma özelliğine sahiptir. Tezin ortaya çıkması adına kazılarda bulunan sikkeleri bana çalışma imkânı veren Harput İç kale kazı başkanı hocam Prof. Dr. İsmail AYTAÇ'a sevdiğim konu olan sikkelere beni yönlendirdiği için sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca tarihlendirmesinde zorluk yaşadığımız bazı sikkeleri yorumlayan Prof. Dr. Zeliha Demirel Gökalp hocama katkılarından dolayı teşekkürü borç bilirim.

Arkeolojik malzemenin gün yüzüne çıkarılmasında ve sonraki bilimsel çalışmalarda katkısı olan kazı ekibindeki arkadaşlarıma da çok şey borçluyum.

Tez danışmanlığımı titizlikle yapan ve tez süresince eksiklerimi, hatalarımı ilgi ve sabırla tamamlayan kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Yılmaz'a ise ne kadar teşekkür etsem azdır.

Son olarak, attığım her adımda beni destekleyen, bocaladığımda en büyük yardımcım olan canım aileme ve eşim Seval BAYRAM'a teşekkürlerin en güzelini sunmak istiyorum, iyi ki varsınız...

Mehmet BAYRAM

Konya 2019

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı:	Mehmet BAYRAM
Numarası:	124203002002
Ana Bilim / Bilim Dalı:	Arkeoloji Ana Bilim Dalı / Arkeoloji
Programı:	Tezli Yüksek Lisans
Tez Danışmanı:	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YILMAZ
Tezin Adı:	2014-2017 Yılları Arasında Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri

ÖZET

Çalışmamızda 2014-2017 yılları arasında Harput İç kale kazılarında bulunan 42 adet bronz sikkenin incelemesi yapılmıştır. Bunlardan 32 adedi Bizans Dönemi'ne, 6 tanesi Haçlılara tarihlendirilmiştir. Haçlı sikkelerinin 3'ü Edessa (Urfa) Haçlı Kontluğu'na, diğer 3 tanesi de Antakya Haçlı Prensliği'ne aittir. Kataloğun son kısmında bulunan 4 adet sikke ise yoğun aşınma ve korozyon nedeniyle tarihlendirilememiştir. Ancak bu sikkelerin ağırlıkları, incelikleri ve işçiliği nedeniyle Haçlı sikkeleri olduğu düşünülmektedir.

32 adet Bizans sikkesinden 2'si 6. yüzyıla, 1'i, 7. yüzyıla, 29 tanesi ise 11. yüzyıla tarihlendirilmiştir. 6. yüzyıl sikkeleri imparator I. Iustinus (518-527) dönemine ve onun ardılı olan yeğeni imparator I. Iustinianus'a (527/565); 7. yüzyıl sikkesi ise imparatorluğu kısa süren Heraclonas'a (641) tarihlendirilmiştir. 11. yüzyıl sikkelerinden 20 adet Anonim Follis tespit edilmiştir. Buna göre, A2 grubundan 11, B grubundan 4, C, D ve I gruplarından birer adet, 1 adet de aşınma nedeniyle net olmayan ancak D ya da E grubu olarak tespit ettiğimiz sikke vardır. Yine 11. yüzyıldan sikkelerinden 5 tanesi X. Constantinos Dukas, (1059-1067), 1 tanesi IV.

Romanos Diogenes (1068-1071), 3 tanesi de I. Aleksios Komnenos dönemlerine (1081-1118) tarihlendirilmiştir.

Sikkeler ölçeğinde bakıldığında Bizans'ın Harput hâkimiyeti 6. yüzyılda başlamış, 11. yüzyılın son çeyreği içinde sona ermiştir. İlk olarak I. Iustinus (518-527) zamanında başlayan bu egemenlik aralıklarla devam etmiş, I. Aleksios Komnenos (1081-1118) dönemine denk gelen 1085 yılında da sona ermiştir. Dolayısıyla 6. ve 7. yüzyıllarda siyasi istikrarsızlık nedeniyle Bizans sikkelerin sayısı çok azdır. 11. yüzyıl sikkelerinin sayısal fazlalığı dikkati çekmektedir. Özellikle Bizans Dönemi sikkelerinin bu yüzyılda fazla olması Bizans'ın bölgedeki siyasi ağırlığının önceki yüzyıllara göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yüzyılda Bizans'ın doğuda etkisi kalmamıştır. Bunun yerine I. Haçlı Seferleri sonunda kurulan Edessa (Urfa) Kontluğu, Birecik Senyörlüğü ve Antakya Prensliği ile Harput arasında münasebetler başlamıştır. Katalogdaki Haçlı sikkeleri de, bu dönemde Harput'ta geçerli olan ve ticarette karşılık bulan sikkelerdir.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin		
	Adı Soyadı:	Mehmet BAYRAM
	Numarası:	124203002002
	Ana Bilim / Bilim Dalı:	Arkeoloji Ana Bilim Dalı / Arkeoloji
	Programı:	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı:	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YILMAZ
	Tezin İngilizce Adı:	Byzantine Era Coins Unearthed At The Harput Citadel Excavations Between 2014 And 2017

SUMMARY

In this study, 42 bronze coins unearthed at the excavations carried out at the citadel of Harput between 2014 and 2017 are examined. Of these coins, 32 were dated to the Byzantine Era and 6 to the Crusaders. Three of the Crusader coins belong to Edessa (Urfa) Crusader County and the other 3 belong to Antioch Crusader Principality. 4 coins at the final section of the catalog could not be dated due to heavy wear and corrosion. However, these coins are estimated to be Crusader coins given their weights, subtleties and craftsmanship.

Of the 32 Byzantine coins, 2 were dated to the 6th century, one to the 7th century and 29 to the 11th century. The sixth century coins were dated to the era of Emperor Iustinus I (518-527) and his nephew and successor, Emperor Iustinianus I (527/565) whereas the 7th century coin was dated to Heraclonas (641), whose empire was short-lived. 20 pieces of Anonymous Follis were identified from the 11th century coins. According to this, we have classified 11 coins into the A2 group, 4 into the B group, one into each of C, D and I groups; there is one coin which is not clear due to corrosion, yet we have classified it into the group D or E. By the same

token, 5 of the 11th century coins were dated to the era of Constantinos Dukas X, (1059-1067), 1 to the era of Romanos Diogenes IV (1068-1071), and 3 were dated to the era of Alexios Komnenos I (1081-1118).

Given these coins, Byzantine sovereignty over Harput began in the 6th century and ended in the last quarter of the 11th century. This sovereignty, which first began at the era of Iustinus I (518-527), continued on certain intervals and ended in 1085, which corresponds to the era of Alexios Komnenos I (1081-1118). Therefore, the number of Byzantine coins is very few due to political instability in the 6th and 7th centuries. The excessive number of 11th century coins is remarkable. Given the excessive number of Byzantine Era coins particularly in this century, it can be understood that the political dominance of the Byzantine Empire on the region was heavier in comparison to the earlier centuries. The Byzantine Empire had no influence in the east in the same century. Rather, the relationships established at the end of the I. Crusades between Edessa (Urfa) County, Birecik Seniorship, Antioch Principality and Harput started. The Crusader coins in the catalog are the coins which used to be in circulation and used in trade in Harput during this period.

Genel Kısaltma Dizini

ABA Aslanlı Burç altı

AE Bakır

A.y. Arka yüz

B. Bölge

bkz. bakınız

BSD Batı sur duvarı

DOC I Bellinger, R. Alfred (1992). Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Anastasius I to Maurice (491–602), Volume I. (Second Impression). (Edited: Alfred R. Bellinger and Philip Grierson). Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

DOC II/2 Grierson, Philip (1993a). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Heraclius Constantine to Theodosius III (641-717), Volume II/Part 2*. (Second Impression). (Edited: Alfred R. Bellinger and Philip Grierson). Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

DOC III/2 Grierson, Philip (1993b). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Basil I to Nicephorus III (867-1081), Volume III/Part 3*. (Second Impression). (Edited: Alfred R. Bellinger and Philip Grierson). Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

DOC IV/1 Hendy Michael F (1999). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Aleksius I to Alexius V (1081-1204), Volume IV/Part 1*. Edited: Alfred

R. Bellinger and Philip Grierson). Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

ENV	Envanter
ET	Etüt
gr	Gram
GSD	Güney sur duvarı
HK	Harput Kalesi
Kat. No.	Katalog No
k.y.	Kalıp yönü
m	Metre
mm	milimetre
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
No.	Numara
O. M.	Ortak Mekân
Ö.y.	Ön yüz
Ref.	Referans
REST	Restarasyon
s.	Sayfa
t.y.	tarih yok
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri

Y Yüzey

Fotoğraflar, Haritalar, Plânlar ve Çizim Listesi

Sayfa No

Ek-1: Fotoğraf 1 Harput Mahallesi genel görünüm (www.google/maps) 107

Ek-2: Fotoğraf 2 Harput Kabartması (Demir vd., 2016)..... 107

Ek-3: Fotoğraf 3 Urartular tarafından inşa edilen Harput Kalesi'nin hava fotoğrafı (Harput İç Kale Kazı Başkanlığı arşivi)..... 108

Ek-4: Fotoğraf 4 Urartu Dönemi'nde su sarnıcı, Artuklu Dönemi'nde zindan olarak kullanılan yapının iç görünümü (Harput İç Kale Kazı Başkanlığı arşivi)..... 108

Ek- 5: Fotoğraf 5 Eğik minaresiyle ünlü, Artuklu Dönemi eseri Harput Ulu Camii (Harput İç Kale Kazı Başkanlığı arşivi) 109

Ek-6: Fotoğraf 6 Harput'ta kitabesi olan tek Selçuklu yapısı Arap Baba Türbesi'nden görünüm (Harput İç Kale Kazı Başkanlığı arşivi) 109

Ek-7: Fotoğraf 7 Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi Sara (Saray) Hatun'un yaptırdığı Sara Hatun Camii (Harput İç Kale Kazı Başkanlığı arşivi) 110

Ek-8: Harita 1 Arkaik Dönem'de sikke darbı yapan başlıca şehirler (Carradice ve Price, 2001)..... 111

Ek-9: Harita 2 Helenistik Dönem darphaneleri (https://auzefalmsstorage)..... 112

Ek-10: Harita 3 527-628 yılları arasındaki Bizans darphaneleri (Haldon, 2017) 113

Ek-11: Harita 4 640-1050 arası darphaneler (Haldon, 2017) 113

Ek-12: Plân 1 Urartu Dönemi'nde su sarnıcı, Artuklu Dönemi'nde

zindan olarak kullanılan yapı (Sevin vd., 2011) 114

Ek-13: Plân 2 Harput'un genel şehir planı (Şengün, 2006)..... 114

Ek-14: Plân 3 Harput kenti restitüsyon denemesi (Danık, 1997)..... 115

Ek-15: Plân 4 Harput İç Kale, 2005-2009 kazı sezonlarında ortaya çıkarılan bölümler (Sevin vd., 2011) 115

Ek-16: Plân 5 2014-2018 kazı sezonlarında kazısı yapılan alanların planı (Harput İç Kale Kazı Başkanlığı arşivi) 116

Ek-17: Çizim 1 Erken dönem bir Bizans sikkesinin ön ve arka yüz bölümleri (Yuka, 2012) 117

Tablolar, Grafikler ve Levhalar Listesi

Sayfa No

Ek-18: Tablo 1 Bizans bronz sikkeleri değer örnekleri (Harl, 2002b; Grierson, 1999; Bellinger, 1992) 118

Ek-19: Tablo 2 Bizans sikkelerinde kullanılan adlar (Yuka, 2012; Tulay, 2001)..... 118

Ek-20: Tablo 3 Değişik araştırmacılar tarafından yapılan Anonim Follis kronolojisi (Grierson, 1993b)..... 119

Ek-21: Tablo 4 A2 Grubu Anonim Follisleri üzerinde yer alan süsleme çeşitleri (Gierson, 1993b)..... 120

Ek-22: Tablo 5 Sikkelerdeki harf ve monogramlar (Erdoğan ve Menteşe, 2015)..... 121

Ek-23: Tablo 6 Sikkelerdeki harf ve monogramlar (Erdoğan ve Menteşe, 2015)..... 122

Ek-24: Tablo 7 Sikkelerdeki darphane kısaltmaları (Erdoğan ve Merçil, 2015 123

Ek-25: Tablo 8 Katalogdaki sikkelerin basıldığı darphaneler ve birimleri..... 123

Ek-26: Grafik 1 Katalogdaki Anonim Follis'lerin sayısal dağılımı 124

Ek-27: Grafik 2 Anonim Follis'lerin yüzdelik dağılımı 124

Ek-28: Grafik 3 Katalogdaki sikkelerin hükümdarlarına göre sayısal dağılımı 125

Ek-29: Grafik 4 Katalogda yer alan sikkelerin kazılarda bulunduğu yıllara göre sayısal dağılımı 125

Ek-30: Grafik 5 Bizans sikkelerinin yüzyıllara göre dağılımı..... 126

Ek-31: Grafik 6 Bizans sikkelerinin yüzyıllara göre yüzdelik dağılımı..... 126

Ek-32: Levha 1 Kat. No.: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 127

Ek-33: Levha 2 Kat. No.: 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 128

Ek-34: Levha 3 Kat. No.: 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36 129

Ek-35: Levha 4 Kat. No.: 37, 38, 39, 40, 41, 42 130

"İnsanların bütün felâketleri; geçimsizlikler, savaşlar, tuzaklar, kan dökmeler; hep altını elde etmek arzusundan doğar" (Samsatlı Lukianos).

1. GİRİŞ

Ödeme aracı olarak kullanılan sikke ile para arasında fark vardır. Bu fark, her sikkenin para olduğu ancak her paranın sikke olmadığı şeklinde açıklanabilir. Çünkü para, sikke icadından önce de kullanımdaydı. Örneğin tahıl ürünleri, üçayaklar, deniz kabukları ve benzeri ürünler para yerine geçmekteydi. Sikke ise bu çeşitliliğe son verilmesine ve ticaretin standart bir işlem görmesine zemin hazırlamıştır (Tekin, 1997: 19).

Sikkeler, ticari ödeme aracı olması sayesinde yerel ve bölgesel hatta modern tabiriyle uluslararası bir yayılım ağına sahiptir. Örneğin, bir devletin sikkeleri sadece ait olduğu yönetimin sınırları içinde değil, ticaret yapılan başka bir devletin dâhilindeki bir coğrafyada da bulunabilir. Katalogda yer alan Haçlı sikkeleri buna güzel bir örnektir. Haçlılar Harput'a hiç hâkim olamasa da, sikkeleri ticari dolaşım sayesinde buralara gelmiştir. Sikkeler bazen de bir bölgenin tarihçesindeki ayrıntıları ortaya çıkarmaktadır. Bu sayede net bilgiler elde edilmektedir. Örneğin, Harput'ta Bizans hâkimiyetinin başlangıcı 6. yüzyıl olarak kabul edilmektedir. Ancak bu hâkimiyetin hangi imparator zamanında başladığı konusunda net bir bilgi söz konusu değildi. Bu durum I. Iustinus'a (518-527) ait bir sikkenin çıkmasıyla netlik kazanmıştır. Böylece Bizans'ın Harput egemenliğinin şimdilik I. Iustinus ile başladığını söyleyebiliriz

Sikkeler, ödemelerde kullanılan ticari bir araç olmasının yanı sıra; üzerindeki lejant, şekil ve tasvirler, onların hangi devleti ya da hükümdarı temsil ettiğini göstermesi açısından önemli arkeolojik bulgulardır. Bu bakımdan sikkelerin, bazen bilinmeyen bir medeniyetin ya da hükümdarın adını öğrenmemizde katkısı vardır. Sikkelerin üzerinde yer alan yazı ve betimlemeler aynı zamanda birer propaganda malzemesi olarak da değerlendirilir (Morrisson, 2002: 58). Bizans sikkeleri bu bakımdan önemli propaganda araçlarıdır. Örneğin Bizans sikkelerinde yer alan IC-XC (İsa), ЄmmA NOVHΛ (Tanrı bizimledir) gibi benzeri ilahi terimler ve monogramlar aynı zamanda birer dini propaganda unsurudur. Abbasi halifesi Abdülmelik bin Mervan da 695 ve 697 yıllarında gerçekleştirdiği reformla, sikkeler

üzerindeki Hıristiyan unsurlarını ortadan kaldırarak yerine yaratıcının tek olduğu anlamına gelen İslami terimler koydurmuştur. Bu da sikkeler üzerinden yeni bir ideoloji ve propagandanın savaşını doğurmuştur (Hillenbrand, 2005: 23). Öyle ki, imparator II. Iustinianus (685-695 / 705-11), Emevi halifesinin bu propagandasına cevaben, sikkelerdeki yazıları kaldırmazsa İslam peygamberine hakaret içeren sikke darp ettireceğini söylemiştir (Eagleton ve Williams, 2011: 121).

Sikkeler bir yapıyı tarihlendirirken de çok önemli bir veri kaynağıdır. Örneğin Harput İç Kale'de bulunan Artuklu Camii net bir bilgi olmamasına rağmen şifahen Dulgadıroğulları Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Ancak yapılan arkeolojik kazılarda camiinin tabanı altında bulunan Danişmendli sikkesi, terminus ante quem (Tulay, 2001: 198) özelliği göstermektedir. Bu bilgiye göre yapının, Danişmend sikkesinin ait olduğu tarihten hemen sonra inşa edilmiş olması gerekir. Yani mimari özellikleri ve terminus ante quem sikkenin tarihi göz önünde alındığında yapının Artuklular Dönemi'nde inşa edilmiş olabileceğini düşünülmektedir (Sevin vd., 2011: 117).

Tezimizde Harput İç Kale'deki arkeolojik kazılarda bulunan Bizans Dönemi ve benzeri olan Haçlı sikkeleri incelenmiştir. Söz konusu Bizans sikkeleri, Erken Bizans Dönemi'nden Orta Bizans Dönemi'ne kadar olan süreci kapsamaktadır ve bu süreçte Bizans sikkelerinin tarihsel gelişimi ele alınmıştır. I. Anastasius (491-518) ile başlatılan Bizans sikkelerinin değişimi ve gelişimi, katalogdaki sikkelerde de net bir şekilde görülmektedir. Bizans'ın Roma'dan kopuşu, sikkelerdeki lejantlarda ve tiplerde kendini göstermiştir.

Harput İç Kale kazılarında bulunan Bizans sikkelerini bilim dünyasına sunmak, sikkeler ışığında Bizans'ın Harput'a egemen olduğu dönemleri net olarak saptamak bu tezin amacını oluşturmaktadır. Ayrıca bu çalışma, Harput İç Kale kazılarıyla ilgili yapılan ilk tez özelliğini taşımaktadır.

Sikkelerin bulunduğu bölge Harput olduğu için ilk önce Harput tarihçesinin anlatılması uygun bulunmuştur. Tarihçe hazırlanırken Harput İç Kale kazılarında bulunan arkeolojik verilerden ve araştırmacıların yayınladığı çalışmalardan yararlanılmıştır. Arkeolojik verilerin ağırlıkta kullanılması, Harput tarihçesine ait yeni bilgilerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu sayede güncel ve bilimsel bir tarihçe ortaya çıkarılmıştır.

Üçüncü bölümde Harput İç Kale kazılarıyla ilgili bilgiler sunulmuştur. Dördüncü bölümde sikkenin icadından önce ticaretin nasıl yapıldığı hakkında bilgilendirme yapılarak sikke icadına giden sürecin geçiş aşamaları ele alınmıştır. Beşinci bölümde artık sikkenin keşfi gerçekleştirilmiş, bu kapsamda, sikkenin nasıl ve neden icat edildiği ve bunun yayılım alanları üzerinde durulmuştur. Ayrıca bilgi vermesi açısından Bizans sikkelerine kadar olan süreçte Arkaik, Klasik, Helenistik ve Roma dönemleri sikkelerinin genel özellikleri ve gelişimleri ele alınmıştır.

Altıncı bölümde, Bizans'ın askeri dini ve siyasi tarihi ele alınmıştır. Bizans'ın Roma'dan kopuşundan 1453 yılındaki İstanbul fethine kadar olan süreçte yaşanan olaylarla alakalı genel bilgiler verilmiştir. Buradaki amaç, dönem sikkelerinin askeri, dini ve siyasi tarihle bağlantısının olduğunu, bunların birbirinden bağımsız düşünülemeyeceğini vurgulamaktır. Şöyle ki, Bizans'ın askeri durumu kötü olursa bundan ekonomi etkilenir; sikkelerde metal oranları düşer enflasyon başlar ve alım gücü azalır. Bizans'ın dini tarihi de böyledir. Örneğin, Büyük Constantinus (307-337), Sol Invictus'a taparken Hıristiyan olmuş ve yeni dinini sikkelerinde vurgulamıştır. Siyasi krizler ve toprak kayıpları yaşanırken de sığındıkları en büyük limanları inanç olmuştur. Bu inancın uygulandığı alanlardan biri de sikkelerdir. O yüzdendir ki Bizans'ın askeri, dini ve siyasi tarihini anlatmadan Bizans sikkelerine giriş yapmanın uygun olmayacağını düşündük.

Yedinci bölüm Bizans nümismatiğini kapsamaktadır. I. Anastasius'la başlatılan Bizans sikkelerinin tarihsel gelişim süreci, sikke metali ve birimleri, sikke tipleri, yazılar ve monogramlar, harfler, rakamlar ve darphanelerle ilgili bilgiler verilmiştir.

Sekizinci bölümde katalog, konkordans cetveli ve genel değerlendirme ve sonuç başlıkları yer almaktadır. Katalogda yer alan sikkeler kronolojik olarak sunulmuştur. Katalogdaki sikkelerden 9 tanesi (Kat. No.: 2, 9, 16, 21-23, 32-34) daha önceden yayınlanmıştır (Aytaç, 2017c). Ancak bunları daha net bilgi sunmak amacıyla tezimizde tekrar kullandık. Katalogda tam olarak tarihlendirilemeyen bölümlere soru işareti konulmuştur. Konkordans cetveli sayesinde de sikkelerin katalog ve envanter / etüt numaralarının karşılaştırılması yapılabilir. Tarihlendirmede ise, Bizans sikkelerinin ana kaynağı olan DOC (Dumbarton Oaks Collection) bilgileri esas alınmıştır. Sözlük kısmında ise katalogda ve tezin muhtelif yerlerinde anlamı bilinmeyen ve pek karşılaşılmayan kelimelerin manaları verilmiştir.

2. HARPUT TARİHİ

Harput, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü içinde yer alan bugünkü Elazığ il sınırlarının 5 km kuzeydoğusundadır. Kuzeyinde Kızıldağ, doğusunda Hasret Dağı, güneyinde bereketli bir ova olan Uluova yer almaktadır (Danık, 2001: 1), **(Fotoğraf 1)**.

Harput ve çevresi, yaşam için elverişli koşulları sayesinde bölgeye barınan kadim halkların beşiği olmuştur. O kadim medeniyetler de yaptıkları eserler sayesinde hem coğrafyayı her taşın altında bir iz bulunan medeniyet yuvası haline getirmişler hem de eserleri koruyarak, eklemeler yaparak günümüze kadar ulaşmasını sağlamışlardır. Bu sayede Harput ve çevresi, barındırdığı kültür hazinelerini ve güzelliklerini bir sünger gibi emerek tarih hafızamızı her daim zinde tutmaktadır.

Harput'ta ilk yerleşim Orta Tunç Çağı'na (M.Ö. 2000-1550) kadar uzanmaktadır. Harput Kalesi'nin doğusundaki Kurey Tepesi mevkiinde yapılan ağaçlandırma çalışmaları esnasında bulunan ve Harput Kabartması olarak adlandırılan rölyefin M.Ö. 2000-1850 yıllarına tarihlendirilmesi, Orta Tunç Çağı'nın ilk evresinde Harput'ta bir siyasi otoritenin varlığını kanıtlaması bakımından önemlidir. Söz konusu kabartmada ana konu olarak; etrafında nehir bulunan kalenin fethi, ganimetin ele geçirilişi ve esirlerin kralın huzuruna getirilişi anlatılmaktadır **(Fotoğraf 2)**, (Demir vd., 2016: 7-16).

2.1. Hitit, Hurri-Mitanni ve Asur Dönemleri

Bazı kaynaklarda Hititler'in ve Hurri-Mitanniler' in de Harput'ta iskân sürdüğü yer almaktadır. Buna göre Hurriler-Mitanniler M.Ö. 16. yüzyıl ile M.Ö. 14. yüzyıl arasında, Hititler ise M.Ö. 14. yüzyıl ile M.Ö. 12. yüzyıl arasında hüküm sürmüştür (Ardıçoğlu, 1997: 7 vd.; Danık, 2001, 5; Sunguroğlu, 1958, 58 vd.). Bu dönemde Harput mıntıkası, Hitit İmparatorluğu'na bağlı olan ve Hurri kökenli İşuwa Krallığı tarafından idare ediliyordu. Bahsi geçen kaynaklarda Hitit, Hurri-Mitanni hâkimiyetinin varlığından söz edilse de şimdilik bu bilgileri destekleyecek arkeolojik bulgular ele geçirilmemiştir. Aynı şekilde M.Ö. 12. yüzyılda bölgeye hâkim olma

çabası içinde olan Asurluların da Harput'taki varlığını destekleyecek arkeolojik verilerden henüz yoksunuz. (Sevin vd., 2011: 15 vd.).

2.2. Urartu Krallığı Dönemi

Harput'taki iskân izlerinin en belirgini olanı Demir Çağı halklarından olan Urartulara aittir **(Fotoğraf 3)**. II. Sarduri zamanında (M.Ö. 760-730) Harput Urartu'ya bağlı bir eyalet merkezi olarak planlanmıştır (Sevin vd., 2011: 20). Urartular kale içinde de imara önem vermiş, yerleşimin sürekliliği bakımından bu kartal yuvasına sarnıçlar, kutsal alanlar, vb. yapılar inşa etmişlerdir **(Fotoğraf 4, Plân 1).**

2.3. Medler ve Persler Dönemi

Tıpkı Urartular gibi aşiretlerin bir araya gelmesiyle oluşan Medler, M.Ö. 715'te İran'daki Hemedan'ı başkent ilan etmişlerdir. Önce Asurları, ardından M.Ö 660 yılında Urartuları ortadan kaldırarak topraklarına hükmetmiştir (Danık, 2001: 6). Dolayısıyla Urartu elinde bulunan Harput da Medler'in eline geçmiştir. M.Ö 560 yılında Medleri yenen Persler, bölgede Satraplık sistemini kurmuştur. Buna göre Harput, 3. büyük Satraplık konumunda olan Medya Satraplığı içinde yer almıştır (Danık, 2001: 6). İlerleyen yıllarda ise Harput 13. Satraplık konumundaki Armenia Satraplığı'na dâhil edilmiştir (Anonim, 1982: 2494). Bu durum M.Ö 331 yılında Guagamela (Erbil) Savaşı'nda Büyük İskender'in Persleri yok etmesine kadar devam etmiştir.

2.4. Seleukos, Sophane ve Armenia Krallıkları Dönemi

Büyük İskender'in M.Ö. 323'teki ölümünden sonra ortaya çıkan krallıklar arasında Seleukos Krallığı da yer alır. Krallığın kurucusu Seleukos, M.Ö. 301 yılında yapılan İpsos Savaşı'nda tek gözlü Antigonos'u yenerek Suriye'nin bir kısmını ve Doğu Anadolu'yu ele geçirmiştir. Olasılıkla Harput da hâkimiyet altına alınmıştır. Seleukoslar'dan önce Harput'u da kapsayan bir krallık kurmuş olan Sophane Krallığı bir müddet Seleukoslar'a boyun eğmiştir. Ancak M.Ö. 2. yüzyılda kral Zariadres zamanında (M.Ö. 200-189) tam bağımsız olmuşlardır (Anonim, 1970: 80). M.Ö. 75 yılında kadar bağımsızlığını korumuş olan Sophane Krallığı'nın son bağımsız

hükümdarı Artemes, Armenia Kralı Tigranes tarafından öldürülmüştür (Ardıçoğlu, 1997: 21). Bundan sonra Sophane Krallığı Armenia Krallığı'nın vasalı olmuştur.

2.5. Roma, Part ve Sasani Dönemleri

M.Ö. 3. yüzyıl civarında Harput bölgesi zaten Roma'nın askeri ve siyasi nüfuzu altındaydı ve M.Ö. 69 yılına kadar fiili anlamda herhangi bir toprak işgali söz konusu değildi. M.Ö. 69 yılında Roma komutanı Lucullus, Armenia Kralı Tigran'ı yenerek ona bağlı Sophane Krallığı'nı da ele geçirmiştir. İran tarafında ise öteden beri varlığı tehdit oluşturan Partlar, M.Ö. 53 yılında Roma'yı yenerek Harput civarına hâkim olmuşlardır. Bu hâkimiyet aralıklar halinde M. S. 55 yılına kadar devam etmiştir (Danık, 2001: 7).

M. S. 64 yılında Roma imparatoru Neron tarafından Doğu Anadolu'ya yapılan seferin başında Suriye valisi General Domitius Corbulo vardı. Kesrik'te bulunan kitabeye göre General Corbulo, Harput yakınlarında 3 lejyonuyla karargâh kurmuş, buradan Partlar'a ve Armenia'ya karşı seferler yürütmüştür (Anonim, 1970: 80). Anlaşılıyor ki Harput ve çevresi Partlar'dan sonra yeniden Romalıların eline geçmiştir. Roma imparatoru Diocletianus (284-305) zamanına kadar Harput Roma sınırları dâhilinde kalmıştır (Ardıçoğlu, 1997: 31). Ancak Roma'dan atanan yönetici yerine yerel yöneticiler tercih edilmiştir. Bu dönemde İran'da Partlar'ın hakimiyetine son veren Sasaniler, II. Şapur (309-379) zamanında Harput civarına hakim olmuşlardır. Ancak kısa süren bu hâkimiyete Roma imparatoru Valens 379'da son vermiş ve Harput bir kez daha Roma'ya bağlanmıştır (Danık, 2001: 8).

395 yılında Roma İmparatorluğu Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmüştür. 476'daki Kavimler Göçü neticesinde imparatorluğun batı kanadı çökünce Doğu Roma İmparatorluğu tek egemen güç olmuştur. Sonraki yıllarda Doğu Roma İmparatorluğu bazı tarihçiler tarafından Bizans olarak adlandırılmıştır.

2.6. Bizans, Sasani ve İslam Orduları Dönemleri

Bizanslılar Harput'a farklı zaman dilimlerinde iki kez hâkim olmuşlardır. Bunlardan ilki imparator Iustinianus (M. S. 1 Ağustos 527 / 1 Kasım 565) ile başlayıp M.S. 7. yüzyılın ortalarına kadar sürmüş; ikincisi ise M.S. 10. yüzyıldan 11. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. (Ardıçoğlu, 1997: 40). Bahsi geçen ilk

hâkimiyet evresinde Harput, Bizans'a bağlı IV. Armenia Eyaleti sınırlarına dâhildi (Sunguroğlu, 1958: 88).

7. yüzyılda özellikle Bizans imparatoru Herakleios (610-641) zamanında Sasanilerle Harput mücadelesi yoğun olarak devam etmiştir (Anonim, 1982: 2495). Her iki taraf da belirli aralıklarla Harput'a hâkim olmuştur. Aynı yüzyılda Arabistan Yarımadası'ndan yükselen İslam orduları Bizans'ı ve Sasanileri tehdit etmeye başlamıştır. 642 yılında yapılan Nihâvend Savaşı ile Hz. Ömer Sasanileri ortadan kaldırmıştır (Fayda, 2014: 193). Böylece İran, Irak ve Doğu Anadolu'nun kapıları İslam ordularına açılmıştır. Bu dönemde Sasanilere vergi ödeyecek kadar zayıf düşmüş olan Bizans İmparatorluğu, İslam orduları karşısında çaresiz kalmıştır. Kısa süre sonra yeni halife Hz. Osman'ın emriyle bölgeye yönelen Muaviye, Harput dolaylarında yaşayan yerel otoritelere boyun eğdirmiştir (Sunguroğlu, 1958: 93).

Hulefâ-yı Râşidîn Dönemi'nden sonra Muaviye'nin kurduğu Emevi Devleti'nin elinde kalan Harput, 685 yılında yeniden Bizans'ın kontrolüne geçmiştir (Danık, 2001: 8). Ancak 8. yüzyılın ilk yarısında yeniden Emevi hâkimiyetine geçen Harput, 752'de yeniden Bizans'a dâhil olmuştur. 750 yılında Emevi Hanedanlığı'na son veren Abbasiler, 756 yılında Harput'u Bizans'ın elinden almıştır (Danık, 2001: 8). 838 yılında tekrar Bizans'ın eline geçmiştir. 861 yılında ise tüm bölge Abbasi kontrolü altına alınmıştır (Sunguroğlu, 1958: 94). Şehir, 934 yılında Joannis Corcuas komutasındaki Bizanslıların eline geçmiştir (Ardıçoğlu, 1997: 40).

Aynı yıllarda (934-35) Harput ve civar bölgeler Abbasilerin el-Cezire valisi Hamdanoğlu Nâsıruddevle tarafından alınmıştır. Ele geçirdiği yerlerin yönetimini de kardeşi Seyfüddevle'ye bırakmıştır. Ancak bu yönetim kısa sürmüş, 938 yılında Harput yeniden Bizans'ın eline geçmiştir (Çelik ve Yıldırım, 2013: 548). Bu dönemde Bizans'ın, 10. yüzyıldan 11. yüzyıl sonlarına kadar devam edecek olan ikinci uzun hâkimiyet evresi başlamıştır. Bahsi geçen dönemlerde Harput, Mesopotamia *thema*'sına bağlanmış, daha sonra da Kharpete kelimesinden türetilen Kharpezikion (Küçük Harput) *thema*'sına alınmıştır (Honigmann, 1970: 74). 11. yüzyılda ise Türk akınlarına karşı Harput gibi kale kent ve sınır karakolları önemi taşıyan bölgelerde savunmayı kuvvetlendirmek amacıyla askeri birlik sayıları ile birlikte Hıristiyan nüfus sayısı da çoğaltılmış olmalıdır. Ne var ki alınan tüm önlemler Türk fütuhatına engel olamamıştır.

Harput İç Kale kazılarında yapılan arkeolojik kazılarda Bizans Dönemi yapı katları ve günlük kullanımla ilgili seramikler, metal ve kemik objeler, sikkeler ele geçirilmiştir. Bahsi geçen eserlerin büyük bir kısmı Bizans hâkimiyetinin yoğun olduğu 11. yüzyıla aittir (Aytaç, 2017a: 191-210; Aytaç, 2017b: 563-579; Aytaç, 2017c: 140-153).

2.7. Çubukoğulları Dönemi

11. yüzyılda Bizans'ın elinde olan Harput'un, aynı yüzyılda Türkler tarafından kalıcı olarak ele geçirilmesi Malazgirt Savaşı'nın akabinde olmuştur. 26 Ağustos 1071 tarihinde gerçekleşen savaşta, Bizans imparatoru IV. Romanos Diogenes (1 Ocak 1068-19 Ağustos 1071) ile Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alp Arslan (1064-25 Kasım 1072) karşı karşıya gelmiş ve savaşı Sultan Alp Arslan kazanmıştır. Nihayetinde Türkler, Bizans'ın elinde olan topraklara taarruz ve fetih hareketi başlatmışlardır (Ostrogorsky, 1991: 319). Sultan Alp Arslan ile geniş alan bulan taarruz ve fetih hareketleri, Sultan Melikşah (1072-1092) zamanında da hızla devam etmiştir (Yazıcı, 2014: 224). Türk-İslam ordusunun komutanları, zafer halkasını genişletmek için birbirleriyle yarış içinde olmuştur. Bu komutanlardan Çubuk Bey, 1085 yılında Bizans imparatoru I. Alexius Komnenos'un (4 Nisan 1081-15 Ağustos 1118) tercümanı ve komutanı Philaretos'un elinde bulunan Harput ve çevresini fethetmiş, Philaretos'u da Sultan Melikşah'a teslim etmiştir (Ardıçoğlu, 1997: 49; Bezer, 1997: 67-92). Bu fetihten sonra, Çubukoğulları tarafından oluşturulan barış ortamı sayesinde Harput'a göç akını başlamıştır (Anonim, 1982: 2496). Bu bilgiden hareketle Harput'un Bizans imparatoru Alexius Komnenos zamanında elden çıktığı söylenebilir. Başka bir deyişle de Harput'a hükmeden son Bizans imparatoru Alexius Komnenos'tur.

Çubuk Bey'in ve halefi Mehmed Bey'in ölümünden sonra Harput'ta Çubukoğulları Dönemi (1085-1115) sona ermiştir.

2.8. Belek Gazi ve Artuklular Dönemi

1115 yılından itibaren Artuk Bey'in torunu Belek, Harput'ta hüküm sürmeye başlamıştır. Böylece burada ilk Artuklu Beyliği kurulmuştur (Ardıçoğlu, 1966: 18; Ataoğlu, 1992: 53).

Belek, Haçlılara karşı kazandığı zaferlerle İslam dünyasını her daim sevince boğmuş ve bu durum onun yükselmesine vesile olmuştur. Sultan I. Kılıç Arslan vefat edince, dul kalan eşi Ayşe Hatun ile 1113 yılında evlenerek, Kılıç Arslan'ın oğluna da atabey olmuştur (Turan, 2016: 179). Mengücekler, Belek'in bu yükselişini engellemek amacıyla 1120 yılında onun hâkim olduğu bölgelere saldırılar düzenlemişlerdir (Sevim, 2014: 157). Belek'in dizginlenemeyeceğini anlayan Mengücekler, Trabzon Dükü Konstantin Gabras'tan yardım istemişlerdir. Oluşturulan askeri birlikler Belek tarafından perişan edilmiş, esir düşen Konstantin Gabras da 30.000 dinar karşılığında serbest bırakılmıştır (Abu'l Farac, 1987: 356). Belek'in, 13 Eylül 1122 tarihinde Urfa Eyaleti'nin Taftil Köyü'nde Franklarla yaptığı savaşta Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ve Birecik Senyörü Galeran de Pusiet'i zincire vurarak Harput Kalesi'nde zindana attırmasından dolayı tüm Hıristiyanlar matem tutmuş, büyük korkuya kapılmıştır (Urfalı Mateos, 2000: 271 vd.). Haçlılar, hem kendileri için aşağılayıcı olan bu durumun intikamını almak hem de İlgazi'nin ölümü üzerine otorite boşluğuna düşen Artukluları yok etmek için 1123 yılında Kudüs Frank Kralı II. Baudouin önderliğinde harekete geçmişlerdir. Ancak, o da Belek'in askerleri tarafından yakalanmış ve diğer esirler gibi Harput Kalesi'ndeki zindana götürülmüştür (Kırpık, 2009: 243-256; Kalanisi, 2015: 87; **bkz; Fotoğraf 4**). Turuş Meydan Muharebesi olarak geçen bu olay İslam dünyasında sevinç ve gururla karşılık bulmuş ve Belek'e "Gazi" unvanı verilmiştir (Öztuna, 1964: 124; Turan, 1992: 68). Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, bu zaferden sonra Belek Gazi'yi Haçlılara karşı savaşan İslam ordularının başkomutanı olarak ödüllendirmiştir (Alptekin, 1992a: 403).

Belek Gazi sefere gittiğinde, kaledeki askerlerin azlığından yararlanan Franklar, yukarıda adları geçen esirleri kurtarmak için Harput Kalesi'ne baskın yapmıştır. Baskın haberini alan Belek Gazi, hızla Harput'a dönmüş ve kaleyi yeniden ele geçirerek önceden kaçan Urfa Kontu hariç diğer esirleri güvenlikli yer olan Harran'a göndermiştir (Esir, 1987a: 485; Azîmî, 2006: 155). Haçlılara karşı sefer düzenledikten sonra, Menbiç'ten gelen isyan haberi üzerine oraya doğru ilerlemiş, 1124 yılında, Menbiç'i ihata ettiği sırada kaleden gelen bir okla şehit düşmüştür (Urfalı Mateos, 2000: 277 vd.; İbn al Adim, 2011: 90). Ruhunu teslim ederken son

sözleri: *"Bu bütün Müslümanlara isabet eden bir musibettir."* olmuştur (Demirkent, 1987: 51).

Kudretli ve cengâver bir hükümdar olan Belek Gazi'nin şehadetinden sonra, kendisinin erkek evladı olmadığından hükmettiği topraklar Artuklu beyleri arasında pay edilmiştir. Toprak paylaşımı yapan beyler, Haçlılarla mücadelede İl Gazi, Belek Gazi ve Sökmen gibi pek etkin olamamışlardır (Usta, 2002: 373). Otoriteyi tek elde toplayamadıklarından dolayı enerjilerinin bir kısmını aralarında vuku bulan toprak kavgalarına harcamışlardır.

Belek Gazi'den sonra amcası İlgazi'nin oğlu Süleyman Harput'a hâkim olmuştur (Sunguroğlu, 1958: 113; Azîmî, 2006: 58). Süleyman'ın kısa süre sonra ölmesiyle Harput ve çevresi, Sökmen oğlu Davud'un (Rükneddin Davud) eline geçmiştir (Turan, 1980: 153). Bu durumdan rahatsız olan ve bölgede hak iddia eden Belek Gazi'nin eski eşi Ayşe Hatun ile Sökmen oğlu Davud'un arası açılmıştır. Aralarına bir savaş dahi gerçekleşse de Arap emiri Sadaka onları barıştırmıştır (Ünal, 1989: 17; Metin, 2013: 53). 1144 yılında Sökmen oğlu Davud ölünce yerine oğlu Fahreddin Kara Arslan Hısn-ı Keyfa Artukluları tahtına geçmiştir (Abu'l Farac, 1987: 377). Onun zamanında eğik minaresiyle meşhur olan Harput Ulu Camii yaptırılmıştır **(Fotoğraf 5)**.

Fahreddin Kara Arslan taht için İmameddin Zengi'nin desteğini alan kardeşi Arslan-Doğmuş ile mücadele etmiştir. Fahreddin Kara Arslan, Selçuklu sultanı Mesud'dan destek görünce İmameddin Zengi de Arslan-Doğmuş'u tutmaktan vazgeçmiştir. Böylelikle kardeşine üstün gelen Fahreddin Kara Arslan 1146'da yeniden tahta geçmiştir (Turan, 2016: 205). Bu dönemde Harput, damadı Fahreddin Kara Arslan'ın Amid seferinde olmasını fırsat bilen Danişmendli Yağı Basan tarafından yağmalanmıştır. Yağma haberini alan Fahreddin Kara Arslan Amid kuşatmasını sonlandırıp kayınpederine karşı harekete geçmiştir (Kayhan, 2008: 60). 1163 yılında Harput'un yönetimini oğlu Nasreddin'e bırakan Kara Arslan, onun bir yıl sonra ölmesiyle büyük üzüntü yaşamıştır (Danık, 2001: 11). Yönetim yeri Hısn-ı Keyfa olmasına rağmen babası Sökmen oğlu Davud gibi zamanının çoğunu geçirdiği Harput'ta 1174 yılında vefat etmiştir (Ardıçoğlu, 1997: 60; Sunguroğlu, 1958: 114).

Kara Arslan'dan sonra oğlu Nureddin Muhammed Hısn-ı Keyfa Artukluları'nın başına geçmiştir. Babası, ölmeden önce dostu Atabeg Nureddin

Mahmud'a oğlu Muhammed'i ve topraklarını emanet etmiştir. Nureddin Mahmud da buna uymuş, hatta kardeşi Musul hükümdarı Kudbeddin Mevdud, Hısn-ı Keyfa'ya saldırıya niyetlenince kendisi buna engel olmuştur (Turan, 1980: 165; Esir, 1987b: 267).

Nureddin Muhammed, bir dönem Anadolu Selçuklu Devleti ile Eyyubileri savaşın eşiğine getirmiştir. Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan, kızı Selçuk(a) Hatun'u Nureddin Muhammed'le evlendirmişti. Ancak Nureddin daha sonra gönlünü bir şarkıcıya kaptırmıştır (Merçil, 1991: 245; Esir, 1987b: 370). Nihayetinde eşine kötü davranıp onu zelil hale getirdiği için II. Kılıç Arslan kendisine haddini bildirmek üzere yola çıkınca Nureddin Muhammed de Selahaddin Eyyubi'ye sığınmıştır (1181), (Abu'l Farac, 1987: 425 vd.).

Nureddin Muhammed, denge siyaseti izleyerek topraklarını korumaya çalışmıştır. Selahaddin Eyyubi'nin de niyeti muhtemelen Doğu Anadolu'da kendisine iyice yer edinmek olmuştur. Belki de bu yüzden Nureddin Muhammed'e Amid topraklarını vermiştir. Amid'in Hısn-ı Keyfa Artukluları'na verilmesiyle bu şube Hısn-ı Keyfa-Amid Artukluları olarak adlandırılmıştır (Butak, 1947: 11).

Bu sayede Selahaddin Eyyubi, Nureddin Muhammed'in kendisine bağlılığını devam ettirmesini ve sadık kalmasını amaçlamıştır (Sümer, 1990: 37). Nureddin Muhammed'e kızıp sefere çıkan II. Kılıç Arslan da, hem onur kırıcı bu durumu düzeltmeyi hem de kızıyla evlenirken Nureddin Muhammed'e verdiği çeyizlik toprakları geri almak niyetiyle (Üresin, 2005: 130 vd., Çay, 1987: 99) Anadolu'da birliği tesis etmeyi amaçlamıştır (Sevim ve Merçil, 2014: 550).

Selahaddin Eyyubi 1185 yılında Musul seferi için Nureddin Muhammed'den yardım istemiştir. Nureddin hasta olduğu için kendisinin yerine kardeşi İmameddin Ebu Bekir sefere katılmıştır (Abu'l Farac, 1987: 435). Ebu Bekir Musul'dayken ağabeyi Nureddin Muhammed'in ölüm haberini alır almaz tahtı ele geçirmek maksadıyla Hısn-ı Keyfa'ya doğru hareket etmiş, ancak yeğeni II. Sökmen kendisinden önce davranarak onun niyetini boşa çıkarmıştır (Sunguroğlu, 1958: 115; Turan, 1980: 172; Esir, 1987b: 407). Bunun üzerine Harput'a yönelen Ebu Bekir, o zamana kadar Hısn-ı Keyfa-Amid Artukluları'na bağlı olan bu bölgeyi 1185'te ele geçirerek yaklaşık 49 yıl devam edecek olan Harput Artukluları'nı kurmuştur

(Öztuna, 1964: 126; Bulduk, 2004: 61). Ayrıca Harput'ta darphane kurarak sikke kestirmiştir (Aytaç, 2018: 41).

İmameddin Ebu Bekir 1204 yılında ölünce yerine oğlu Nizameddin İbrahim geçmiştir. Bu hükümdar da babası gibi denge siyaseti izleyerek Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlılığını bildirmiştir (Çelik ve Yıldırım, 2013: 556). Nizameddin İbrahim'in saltanatının ilk zamanlarında, Hısn-ı Keyfa-Amid Artuklu hükümdarı Nasırüddin Mahmud, Harput'un İmameddin Ebu Bekir tarafından bağımsız ilan edilmesine içerlemiş olacak ki, Eyyubilerin de yardımını alarak, Harput'u yeniden Hısn-ı Keyfa-Amid Artukluları'na bağlamak için yola çıkmıştır (Çetin, 2016: 158; Esir, 1987c: 170 vd.). Bunun üzerine Nizameddin İbrahim de Anadolu Selçuklu sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev' den yardım talep etmiştir. Nasırüddin Mahmud, gönderilen yardım üzerine Harput'u ele geçiremeyeceğini anlayarak kuşatmayı kaldırmıştır (Turan, 2016: 299 vd.).

Nizameddin İbrahim 1223 yılında vefat edip yerine oğlu İzzeddin Ahmet'in (H. 620-631/M. 1223-1234) tahtta olduğu 1227 yılında Harput, Celaleddin Harzemşah ve Moğollar tarafından kısa süreliğine de olsa ele geçirilmiştir (Danık, 2001: 11). İzzeddin Ahmed'in vefatından sonra ise, Nureddin Artukşah (H. 631/M. 1234) başa geçmiş ve kendisi Anadolu'ya sefer düzenlemek isteyen Eyyubilerle ittifak kurunca, Anadolu Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubad tarafından 1234 yılında tahttan indirilmiştir (Ardıçoğlu, 1997: 78; Sunguroğlu, 1958: 116). Ancak Alaeddin Keykubad, Nureddin Artukşah'ın canını bağışlamış, hatta ona ve yanında bulunanlara çeşitli hediyeler vermiştir (Bibi, 1996a: 442; Yazıcızade, 2009: 599). Böylece Artuklular'ın Harput kolu son bulmuştur (Alptekin, 1992b: 45-51).

Harput'ta Artuklular devrini Artuk Bey'in torunu Behram oğlu Belek Gazi'den başlatmak yerinde olacaktır. Bu perspektiften bakıldığında Artuklular, yaklaşık 119 yıl (1115-1234) Harput'ta hüküm sürmüşlerdir. Bu zaman dilimi içerisinde Harput, 9 yıl boyunca (1115-1124) Belek Gazi'nin kontrolünde kalmış, ardından Hısn-ı Keyfa-Amid Artukluları hükümdarlarından sırasıyla Sökmen oğlu Davud, Fahreddin Kara Arslan ve Nureddin Muhammed buraya 61 yıl boyunca (1124-1185) hâkim olmuşlardır. Daha sonra, Fahreddin Kara Arslan'ın oğlu İmameddin Ebu Bekir, Hısn-ı Keyfa-Amid Artukluları'ndan bağımsız olarak Harput Artukluları'nı kurmuştur. Harput Artukluları da yaklaşık 49 yıl sürmüş (1185-1234), son

hükümdarı da Nureddin Artukşah olmuştur. Hiçbir zaman tam bağımsız olamayan ve çoğu Türk devleti gibi merkezi bir devlet kuramayan Artuklular, varlıklarını sürdürebilmek için genellikle denge siyaseti izlemiştir (Alptekin, 1991: 417; Öztuna, 1964; 123).

2.9. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi

1234 yılında Harput önlerine gelen Anadolu Selçuklu ordusu, Sultan Alâeddin Keykubad'ın emriyle kalenin çevresine kurduğu 18 adet mancınıkla taarruza başlamıştır (Bibi, 1996a: 441). Bu duruma daha fazla dayanamayan Harput Meliki ve kaleye sığınan Şam Melikleri teslim olunca Harput Artukluları son bulmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti'nin eline geçen Harput'a yöneticiliğine Subaşı Seyfeddin Bayram atanmıştır. Bu dönemde Dar'ül Feyz (üstünlük şehri) olarak anılan Harput (Baykara, 1988: 57) sınır kalelerinden olduğu için Yassı Çemen Savaşı'ndan sonra Alâeddin Keykubad'ın emrine giren bazı Harezmliler Harput'un koruyuculuğunu üstlenmişlerdir (Anonim, 1982: 2497).

Büyük Sultan Alâeddin Keykubad'ın vefatından sonra yerine tahta geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev, sınır kalelerinin koruyuculuğunu yapan Harezmlilere kötü davranmıştır. Bu yüzden başıbozuk bir tutum sergileyen Harezmlilerle müzakere için Malatya Serleşkeri Mübarezeddin Ertokuş ve Harput Subaşı'sı Seyfeddin Bayram görevlendirilmiştir. Yapılan müzakereler Subaşı Seyfeddin Bayram'ın asabi tutumu yüzünden başarısız olunca çıkan savaşta Seyfeddin Bayram ölmüş, Ertokuş ise esir düşmüştür (Bibi, 1996b: 23, 24; Cahen, 2000: 92, 93). Bundan sonra yağma hareketlerinde bulunan Harezmlilere karşı ordu hazırlanmış ve yapılan savaşta Harezmliler mağlup edilmiştir (Ardıçoğlu, 1997: 82). Onların yok edilmesiyle sınır kalelerinde güvenlik zaafı teşkil etmiştir.

1243 yılında Moğollarla Anadolu Selçuklu Devleti arasında yapılan Kösedağ Savaşı'nda kazananın Moğollar olması Anadolu'nun ve İslam dünyasının belini bükmüştür. Bu cihette Harput ve çevresi de Moğol nüfuzuna girmiştir. Aynı yıllarda Malatya'yı talan eden Garaysavur Noyan hastalanarak Harput'a tedavi olmak için gelmiştir (Ardıçoğlu, 997: 82).

II. İzzeddin Keykavus (H. 644-647/M. 1246-1249), devletin doğu sınırlarını güvenli hale getirmek için Türkmen, Kürt ve Arap askerlerden oluşan birlikler

hazırlamaya başlamıştır. Hakkâri hâkimi Şerafeddin Ahmet bin Barlas ve Musullu Şerafeddin Mehmet bin Şeyh Adî adlı iki Kürt reisi 1257 yılında sultanın emrine girmiştir. Buna mukabil, Şerafeddin Ahmet bin Barlas'a Malatya, Şerafeddin Mehmet bin Şeyh Adî'ye de Harput yönetimi verilmiştir (Ünal, 1989: 20). Ancak her ikisi de yönetici olarak gönderildiği bu bölgelerdeki halk tarafından istenmemiştir. Hatta Şerafeddin Mehmet bin Şeyh Adî, Moğol komutanlarından Engurek Noyan ve adamları tarafından öldürülmüştür (Ardıçoğlu, 1997: 83).

Kösedağ Savaşı'ndan sonra Moğollara, akabinde de Moğollara bağlı olarak kurulan İlhanlılara tâbi olan ve vergi veren Anadolu Selçuklu Devleti'nin başına İlhanlıların istediği kişiler geçiyordu. Sultan II. Gıyaseddin Mesud'un ilk cülus yılları dâhilinde (H. 681-697/M. 1282-1297) 1289'a kadar Harput ve dolaylarına hâkim olmuşlarsa da tam bağımsız değillerdir.

Anadolu Selçuklu Devleti zamanında, Harput'ta inşa edilen ve mevcut kitabesi olan tek yapı Arap Baba Türbesi'dir **(Fotoğraf 6)**. Söz konusu yapı, III. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde (H. 663-681/M. 1264-1282), H. 678/M. 1279-80 yıllarında inşa edilmiştir (Sunguroğlu, 1958: 312).

2.10. İlhanlı Devleti Dönemi

Moğollar Anadolu'yu baskı altında tutarken 1256 yılında Cengiz Han'ın torunu Hülagu Han, Büyük Kağan'a bağlı olmak kaydıyla Tebriz merkezli İlhanlı Devleti'ni kurmuştur. Artık Anadolu mıntıkasında, dolayısıyla da Harput ve çevresinde İlhanlı Devleti söz sahibi olmuştur. Hülagu Han 1289'da Anadolu'yu Moğol Beyleri arasında taksim ederken Harput mıntıkasını da Gazvinli adlı Moğol beyine verir. Gazvinlinin yapmış olduğu zulümler halkı isyan ettirmiş, Harput halkının büyük kısmı dağlara çekilmiştir (Sunguroğlu,1958: 118).

Harput bölgesi 1339 yılında hükümdar Satı Bek zamanında İlhanlı Devleti'nin elinden çıkmış olmalıdır. Çünkü bu dönemde İlhanlılar iyice parçalanıp zayıf düşmüş, hâkim oldukları topraklar da elden çıkmaya devam etmiştir. Mevcut kaynaklarda Satı Bek'ten sonraki İlhanlı hükümdarlarının Harput darplı sikkelerinin olmaması da (Aykut, 1992: 216, 217, 218) bu durumu desteklemektedir.

2.11. Eretna, Dulgadıroğulları ve Memlûkler Dönemi

İlhanlı Devleti'nden sonra Harput' a hükmeden diğer otorite ise, önce İlhanlıları sonra Memlûkleri metbu sayan Eretna Beyliği'dir. Bu beyliğin Harput darplı sikkeleri de mevcuttur (Damalı, 2001: 235). Eretna Beyliği'nin Harput'u ne zaman ele geçirdiği henüz bilinmemektedir; ancak Anadolu Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra topraklarında hayat bulan beyliklerden biri olan Dulgadır Beyliği'nin hükümdarı Halil Bey 1364 yılında Eretna oğlu Mehmet Bey'in elinden, şehrin Memlûk valisi Alâeddin Melikşahî'nin karşı koymasına rağmen Harput'u almıştır (Yinanç, 1989: 20). Bunun üzerine Memlûk sultanı, Halep valisi Seyfeddin Corcu komutasındaki orduyu hazırlatarak 1366 yılında Harput'a doğru göndermiştir. Yaklaşık 4 ay süren kuşatmanın başarısız olmasıyla Memlûk ordusu tekrar Halep'e dönmüştür. Bu olaydan sonra, Dulgadırlı Halil Bey, kendisini affetmesi için Memlûk Sultanı Melik Eşref Şaban'ın huzuruna çıkmıştır. Aynı zamanda Harput'u da Memlûklere vereceğini taahhüt etmiştir (Yinanç, 1989: 21). Halil Bey'in verdiği sözü tutmaması üzerine 1366 yılında Memlûkler ikinci kez Harput'u kuşatmıştır. Savunma yapmanın işe yaramayacağını anlayan Halil Bey Harput'u teslim etmiş, kendisi de sultanın emriyle serbest bırakılmıştır (Yinanç, 1989: 21).

1376 yılına kadar Memlûklerin elinde kalan Harput, bu tarihte yeniden Dulgadırlı Halil Bey'in eline geçmiştir. Metbu olduğu Memlûklerle mücadele etmekten de geri kalmayan Halil Bey, Memlûklerin başına bela olunca 1386 yılında o zaman Dulkadır Beyliği'nin Harput yöneticisi olan kardeşi İbrahim Bey'in Memlûklere olan itaati sebebiyle öldürülmüştür (Uzunçarşılı, 1988: 170).

2.12. Akkoyunlular Dönemi

Mayıs 1429'da Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey, Dulgadır Beyliği'ni yenerek Harput'u almıştır. Bu tarihten kısa süre sonra yeniden Dulgadırlıların eline geçen Harput, 1439 yılında da Memlûklere bağlanmıştır (Yinanç, 1989: 48, 55). Memlûkler de Harput yönetimini tekrar kendilerine bağlı kalması kaydıyla Dulgadır Beyliği'ne vermiş olmalıdır ki Eylül 1465'te Uzun Hasan (Hasan Bahadır), Harput'u Dulgadırlı Beyi Melik Aslan'dan alıp Akkoyunlulara kazandırmıştır (Tihrani, 2001: 238, 239).

Uzun Hasan şehrin savunmasını güçlendirmek adına kalede tamirat yaptırmıştır. Ayrıca, Kurey tarafında annesi ve eşi için bir köşk yaptırdığından bahsedilmektedir (Sunguroğlu, 1958: 124). Uzun Hasan'ın annesi Saray Hatun'un da kendi adıyla anılan ve orijinalinde ahşap olan bir cami inşa ettirmiştir (Güzel, 2017: 47), **(Fotoğraf 7).**

2.13. Safevîler Dönemi

Akkoyunluların yaklaşık 42 yıl süren Harput iktidarını 1507 yılında Şah İsmail'in başında olduğu Safevîler sonlandırmıştır. Şah İsmail, Dulgadırlı bölgesine geçmek için dönemin Osmanlı padişahı Sultan II. Bayezid'den izin almıştır (Yinanç, 1989: 93). Dulgadırlı beldesini tahrip ettikten sonra en zayıf dönemlerini yaşayan Akkoyunluların elinde olan Harput'a yönelmiş ve 1516 yılında Osmanlı fethine kadar (9 yıl) bu bölgenin hâkimi olmuştur.

2.14. Osmanlı Dönemi

Safevî hükümdarı Şah İsmail, Çaldıran Savaşı'nda (23 Ağustos 1514) Yavuz Sultan Selim'e yenilmesine rağmen Harput ve bazı Doğu Anadolu idareleri (Ergani, Mardin, Hısn Keyfa) henüz fethedilememiştir (Artuk, 1976: 417). Harput'un fethi için yola düşen Çerkez Hüseyin Bey'in ve ona yardıma gelen Kemah hâkimi Karaçinoğlu Ahmed Bey'in ihata ettiği Harput Kalesi, kuşatmanın 3. gününde teslim olmuştur (Sadettin, 1979: 262). Böylece Harput, Çaldıran Savaşı'ndan yaklaşık 2 yıl sonra, 1516 yılında Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir.

Osmanlı idaresine geçen Harput, 19. yüzyılın sonlarına kadar Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak idare olunmuştur (Ünal, 1989: 33).

1552' de Kanuni Sultan Süleyman III. İran seferinde orduyu Harput'ta toplamıştır. 1635 ve 1638 yıllarında IV. Murad Revan ve Bağdat seferleri dolayısıyla 3 defa Harput'a uğramıştır. Bu bölgede bir süre kalarak sefer hazırlığı yapmış ve karargâh kurmuştur (Danık, 2001: 15). Bağdat seferleri sonunda ise esir alınan bazı Safevî askerleri Harput Kalesi'nde tutulmuş, bir müddet sonra da İstanbul'a gönderilmişlerdir (Uzun, 2013: 759). 18. yüzyılda Yeniçeri Ocağı'nın disiplinsiz tavırları, halka kötü davranmaları (Andreasyan, 1964: 89) nedeniyle halk durumu

padişaha iletmiş, verilen buyruk ilgililere okunarak sükûnet sağlanmaya çalışılmıştır (Anonim, 1982: 2498).

II. Mahmud zamanında, 1834'te Reşid Mehmet Paşa Sivas, Diyarbakır ve Harput valiliğine atanmıştır. Bir müddet sonra Harput'u ordugâh merkezi yapmıştır. Yaklaşık 6 ay burada ikamet eden paşa, Harput'un artık sapa yollar üzerinde kaldığını fark ederek ordu merkezini Mezra'ya (Elazığ) taşımaya karar vermiştir (Karakaş, 1999: 133).

1863 yılından sonra Harput valiliğine tayin olan Ahmet İzzet Paşa zamanında resmi ve özel kurumları dâhil bütün Harput yeni kurulan ve adını 1867 yılında yayımlanan Vilayet Salnamesi ile Sultan Abdülaziz'den alan ovadaki Mamur'et-ül Aziz (Aziz'in imar ettiği kent) şehrine taşınmıştır (Aksın, 1999: 71, 72). Bu ismin verilmesinde ovada henüz kurulmuş bir kentin imarı için padişah Abdülaziz'e yazılan dilekçeler pay sahibidir (Anonim, 1982: 2499). Halk arasında telaffuzu zor bir kelime olmasından dolayı Elaziz olarak söylenegelmişse de bu söylem de zamanla yerini Elazığ olarak almıştır.1871'de ise Diyarbakır Eyalati'nden ayrılmış, 1877 yılından günümüze kadar da vilayet olarak devam etmiştir **(Plân 2, 3).**

3. HARPUT İÇ KALE KAZILARININ TARİHÇESİ

3.1. 2005-2009 Kazı Sezonları

Harput İç Kale'nin Osmanlı Dönemi izlerini bilim dünyasına tanıtmak amacıyla ilk dönem kazı çalışmaları 2005-2009 yılları arasında Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığında, Prof. Dr. Veli Sevin'in bilimsel danışmanlığında gerçekleştirilmiştir. Bu yıllar arasında Urartu Sarnıcı'nda, 3. Bölgede yer alan Artuklu Sarnıcı'nda, 5. Bölgede yer alan Orta Mahalle adasında ve iç kalenin güneyinde bulunan konakta çalışmalar yapılmıştır **(Plân 4)**.

Kazılarda; caddeler, sokaklar, meydanlar, umumi tuvaletler, Kale Camii, Mahalle Mektebi, ticarethaneler, dükkanlar, atölyeler ve konutlar gibi mimari yapıların yanı sıra, yine kazılarda bulunan çok sayıda küçük buluntu eser arasında; çanak-çömlek, sikke, porselen, kandil, tütün lülesi, madeni ve cam eşya, bilezik, yüzük, boncuk, kemik aksesuar ve eşya vardır (Tekin, 2007a: 49-51; Tekin, 2007b:

32-35; Sevin vd., 2008: 629-641; Sevin vd., 2009: 373-391; Sevin vd., 2011) Sevin vd., 2010: 242-257; Sevin vd., 2013: 789-806).

3.2. 2014-2018 Kazı Sezonları

Harput İç Kale'de ikinci dönem kazıları 5 yıl aradan sonra, 22 Ağustos 2014 tarihinde Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Başkanlığında, Prof. Dr. İsmail Aytaç'ın bilimsel danışmanlığında başlatılmıştır.

Harput İç Kale kazıları 2015 yılında Bakanlar Kurulu kazısı statüsü kazanmış ve kazı başkanlığı görevini Prof. Dr. İsmail AYTAÇ gerçekleştirmiştir. 2014-2018 yılları arasında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında kale içinde Urartu Dönemi sunak alanlarından Osmanlı Dönemi konut, atölye, ticarethaneye kadar birçok mimari yapının yanı sıra **(Plân 5)**; farklı dönemlerden günlük kullanıma ait çeşitli form ve tekniklerde yapılmış çanak-çömlekler, cam, metal, kemik objeler, bilezikler, sikkeler, ok uçları, mühürler, yüzükler, boncuklar ve tütün lüleleri gibi küçük eserler bulunmuştur (Aytaç, 2017a: 563-579; Aytaç, 2017b: 191-210; Aytaç, 2017c: 140-153; Taştemur ve Aytaç, 2017: 69-89; Aytaç, 2018a: 29-55; Aytaç, 2018b: 1-23; Aytaç, 2018c: 317-328).

4. SİKKENİN İCADINDAN ÖNCE TİCARET

Paleolitik Dönem'de göçebe, avcı-toplayıcı yaşam modelindeki insanlar, kesici-delici aletlerinin yanı sıra, yiyecek ve giyeceklerini doğadan temin ettikleri için kendi kendilerine yetmişlerdir. Dolayısıyla, ticarete ya da paraya ihtiyaçları olmamıştır (Atlan, 1993: 12). Ancak avlanmak için birlikte hareket etme zorunluluğu nedeniyle farklı insan grupları arasında ihtiyaçlara göre basit usul alış-verişler yapılmış olabilir.

Tüketici yaşam biçiminden üretim ekonomisine geçildikten sonra bir malın ya da eşyanın değerinin belirlenmesi ihtiyacı doğmuştur. Malın/eşyanın değeri, karşılığında temin edilecek olan başka bir mal/eşya ile eşdeğer olmalıydı ki değişim yani takas (trampa/barter) gerçekleşsin (Tekin, 1997: 13). Henüz adı konmamış olsa da, takasta kullanılanlar bir nevi para yerine geçmekteydi.

Takas için kullanılan eşyalar arasında; deniz kabukları, tunç aletler, yüzükler, kurutulmuş balık, boncuklar ve kolyelerin yanı sıra, 19. yüzyıl Habeşistan'ında tuzun takas eşyası olarak kullanılması dikkat çekmektedir (Carradice ve Price, 2001: 14). Ayrıca; toprak ürünleri, büyük ve küçükbaş hayvanlar, köleler, şarap, giyecek, çay, tütün ve yağlar da para olarak kullanılmaktaydı (Atlan, 1976: 1; Tekin, 1997: 15). Latincede pecus kelimesi hayvan anlamına gelirken aynı kelimeden türetilen pecunia para anlamına gelmektedir. Bu durum hayvanların da para yerine geçtiğinin göstergesidir (Atlan, 1993: 12, 13). Bununla beraber ticarette, salt malın malla değişimi söz konusu olmayıp bir malın karşılığı yapılan hizmetle de ödenebilirdi (Doğan, 2008: 106).

Takas edilen malların (özellikle büyük boyutlu olanlar) bir yerden başka bir yere nakli, uzak bölgelerde yaşayanlar için son derece zor olduğundan yeni alternatifler düşünülmüştür. Bunun sonucunda insanlar, taşınması kolay olan gümüş, demir ve altın madenlerini tartıp ticarette kullanmaya başladılar (Aristoteles, 1975: I-20). M.Ö. 3. ve 2. binlerde en çok gümüş olmakla birlikte altın ve tahıl da ödeme aracı olarak görülmektedir (Alparslan, 2010: 9). Gümüş, diğer mallara nazaran mevsimsel şartlara göre değer kaybetmeyen, her zaman kullanılabilen hatta parçalara bölününce de ödeme aracı özelliğini yitirmeyen bir madendi (Tekin, 1997: 16).

Sümerlerde Ur şehrinin Kralı Ur-Nammu, gümüş şekeli 1 minaya uygun olacak şekilde tespit etmiştir (Kramer, 1999: 314, 315). Yine Sümerlerde esnaf ve zanaatkârlar, ürünlerini satarken karşılığını ya mal olarak ya da oluşturulan ağırlık standardına uygun olarak gümüş disk veya halka şeklinde alıyorlardı (Kramer, 2002: 106). Gümüşün ağırlık olarak kullanımı şekel kelimesi ile karşılanır ve 1 şekel 8.34 gr gümüş ağırlığa sahiptir (Tekin, 1997: 16). 60 şekel 1minaya denk geliyordu ve 60 şekel, ağırlık olarak yaklaşık yarım kilo ediyordu (Tulay, 2001: 193). Babil'in kanun koyucu kralı Hammurabi'nin kanunlarında, ticaretin genelde gümüş üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır (Tosun, 1963: 136, 139, 140, 141).

Sikkenin icadından önce Ege dünyasındaki ticaret, değer ölçüsü, alış-veriş sistemi ile ilgili ilk bilgileri Homeros'un İlyada adlı eserinden öğrenmekteyiz. Söz konusu eserde sığırlar ve besili koyunlara karşılık, üçayaklar ve kızıl yeleli atların satın alınmasından söz edilir (Homeros, 2008: IX-235). Başka bir bölümde de Patroklos'un ölümünden sonra onuruna düzenlenen cenaze töreni oyunlarında verilecek ödüller arasında üçayaklar, atlar, katırlar, büyük baş hayvanlar, kadınlar, köleler, demir parçaları bulunmaktadır (Homeros, 2008: XXIII-496). Yukarıda sayılan objeler bir nevi para yerine geçmekteyken aynı eserde değer ölçüsünün öküzle kıyaslandığı bir başka bölüm vardır. Burada Zeus'un, Glaukos'un aklını başından aldığı ve sonucunda Glaokus'la Diomedes'in silahlarını değiştirdiğinden söz eden Homeros, bunun mantıksız bir iş olduğunu vurgularken değer ölçüsünü (Tekin, 1997: 18) net şekilde açıklamak için "*yüz öküzlük silahla dokuz öküzlük silahı değişti*" demektedir (Homeros, 2008: VI-182).

5. EKONOMİK DEVRİM SİKKENİN KEŞFİ

Demir Çağı'na gelindiğinde, toplumların sosyal, ekonomik ve ticari gelişiminin ivme kazanmasındaki ana etkenlerden birinin de sikkenin icadı ve bunun ticarette kullanılmasıdır demek abartılı bir yorum olmayacaktır. Ancak bu çağın ilk evrelerinde, ticarette iki sıkıntı göze çarpmaktadır: Bunlardan ilki; basit bir sahtekârlıkla, ağırlığın gerçek ölçü birimini bozanlardı. Buna önlem olması için alış-verişlerde malın fiyatını belli eden gümüşün her defasında tartılması mecburiyeti doğmuştur. İkincisi ise, alınan mal karşılığı olarak ödenen metalin ayarında hile yapılmasıydı (Childe, 2009: 205). Daha sonra bunların üzerine vurulan damga,

madenin değerini gösterdiği için tartma zorunluluğu da ortadan kalkmıştır (Aristoteles, 1975: I-20, 21). Ancak bundan sonra; savaş giderleri, kamu çalışanlarının ücretleri ve diğer kamu masrafları gibi harcama kalemlerini karşılamada kullanılan ödeme aracının net olmaması, daha geniş tabirle ticarette ve harcamalarda standart bir ödeme aracına ihtiyaç duyulması sikkenin icadına zemin hazırlamıştır (Tekin 1996a: 6).

5.1. Arkaik Dönem Sikkeleri

Tarihin babası Herodotos'a göre ilk altın ve gümüş para basan ve bunlarla ticaret yapan halk Lydialılardır (Herodotos, 1973: I-94). M.S. 2. yüzyılda yaşamış olan Julius Pollux, M.Ö. 6. yüzyıl filozoflarından Kolophonlu Ksenophanes'e dayandırarak verdiği bilgide, sikkenin icadı konusunda, Lydialılar haricinde birkaç halk daha saymaktadır (Carradice-Prica, 2001: 17). Yine Pollux'a göre, ilk altın sikkeler Midas'ın eşi Demodika tarafından üretilmiştir (Sabziyeva, 2014: 130). Ancak Pollux'un bu bilgisi, sikke icadından çok uzun zaman sonrasına ait olduğu için Herodotos'un aktardığı bilgiler kadar tatmin edici değildir (Aytaç, 2017c: 144).

İlk sikkeler, elektron olarak tanımlanan altın-gümüş karışımı bir maddeden yapılmıştır (Sevin, 2003: 272). Lydialılarda ilk sikke örneğinin de Kroisos'un babası Alyattes (M.Ö. 615-560) zamanında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir Trite üzerinde Lydia yazısı ile yazılmış Alyattes ismi yer almaktadır. Kroisos zamanında ise (M.Ö. 560-547), elektrondan başka altın veya gümüşten Stater ve Siglos'lar bastırılmıştır. Böylece ilk kez iki farklı madenden sikke darbı gerçekleştirilmiştir (Atlan, 1993: 15). Bu sikkelerin ön yüzlerinde, karşılıklı duran aslan ve boğa protomları yer almaktadır (Tekin, 1996a: 8).

Yukarıda verilen bilgilere göre ilk sikke örnekleri Lydilalılara aittir; ancak, sikke ile ilgili en eski arkeolojik tabakanın Lydia Krallığı topraklarında değil de, bir Helen kenti olan Ephesos'ta bulunması, ilk sikke örneklerinin Lydialılarca darp edilmiş olmasına şüpheyle yaklaşılmasına sebep olabilir (Erdoğan, 2015: 25). Bununla beraber genel kanı, ilk sikkelerin Lydialılar tarafından bastırılmış olduğudur.

İlk sikkelerin sadece ön yüzlerinde bir tip vardı, arka yüzlerde ise darp esnasında ıstampadan kaynaklı çukur iz oluşmaktaydı (Tekin, 1997: 26). Bu dört

köşeli derin çukura Quadratum incusum denmektedir ve bu özellik Hellenistik Dönem'e kadar bazı sikkelerde görülmektedir (Tulay, 2001: 171). Ancak erken dönemde bu özellik tüm sikkelerde görülmemiştir. Kısa bir süre sonra ıstampanın alt ucuna da bir tip kazınmış ve artık sikkelerin her iki yüzünde de tip oluşmuştur (Tekin, 1997: 26).

İlk sikkeler, Lydia Krallığı sınırları içinde elektron olarak tanımlanan altın ve gümüşün karışımından oluşan (gümüş miktarı %40-%70) bir madenden basılmıştır. Sikkeler, Lydia-Milet sisteminde ve krallığın başkenti Sardeis'te basılmıştır. Bu sistemde birim, 14,11 gr ağırlığındaki Stater'dir. Ayrıca sikkenin, 1/3, 1/6, 1/12, 1/24, 1/48 ve daha küçükleri de darp edilmiştir. Üzerinde Lydia kral ailesinin arması olan aslanın ön kısmı, başı, pençesi veya karşılıklı duran iki aslanın ön kısmı yer almıştır (Atlan, 1993: 19).

Sikkenin Lydialılar tarafından icat edilmesinden sonra, sikke darbı giderek yaygınlaşmıştır. Sikke darbı önce İonia'da, sonra Anadolu'nun tüm batısında ve Yunanistan'da gerçekleştirilmiş, hatta İtalya'nın güneyindeki Sicilya'da bulunan Yunan koloni kentlerine kadar yayılmıştır (Tekin, 1996a, 7), **(Harita 1)**. Sikkelerin üzerine kendi armalarını yerleştiren bazı şehirler de vardı. Milet sikkelerinde yatar şekilde betimlenmiş bir aslan, Ephesos sikkelerinde geyik ve arı, Atina'da baykuş, İtalya'nın güneyindeki Metapontion'da buğday başağı, Phokaia sikkelerinde fok balığı, Samos sikkelerinde cepheden aslan postu başı veya boğa, Kyzikos sikkelerinde ise ton balığı betimlemeleri yer almıştır. Milet ile Ephesos, Lydia-Milet sistemini kullanırken diğerleri de Phokaia sistemini kullanmışlardır (Atlan, 1976: 5).

Bahsi geçen arma örneklerinin yanı sıra yazılı sikkeler de mevcuttur. Ancak bunlar armadan sonra ortaya çıkmıştır. Sikkeler üzerinde önce tek bir harf, daha sonra birkaç harf bulunmaya başlamıştır. Bu harfler sikkeyi basan şehrin, halkının ilk örnekleridir. Erken sikke lejantlarında ΑΘΕ (Athe) yazısı, geç dönemlerde yerini ΑΘΗΝΑΙΩΝ (Atinalıların) yazısına bırakmıştır. Aynı duruma bir örnek de Ephesos sikkelerinde vardır. Önceden görülen ΕΦ yazısı, sonraları ΕΦΕΣΙΩΝ şeklinde işlenmiştir (Tekin, 1997: 29).

Bazı yazılı sikke örneklerinde şahıs adı olduğu tahmin edilen yazılar vardır. İlk örnekleri Lydialılarda görülür. Bunların üzerinde Lydia harfleriyle yazılmış VALVEL (FALFEL) ve KALIL kelimeleri bir ismi çağrıştırmaktadır. Bu isimler kral

adlarını çağrıştırmakla beraber, yerel bir yönetici ismi de olabilir (Carradice ve Price, 2001: 21). Bir başka örnek ise Yunancadır ve üzerinde "*Ben Phanes'in armasıyım*" yazısı yer almaktadır. Burada da Phanes adlı bir Yunan'a aidiyet vardır (Eagleton ve Williams, 2011: 14, 15).

Genel olarak Arkaik Dönem sikkelerinde görülen tasvirler arasında; hayvanlar, efsanevi varlıklar yer almaktadır. Geç Arkaik Dönem'e doğru ise, Atina'da darp edilen Athena başlı sikke gibi tanrıların insan görünümlü betimlemeleri de sikkeler üzerinde yer almaya başlamıştır (Olcay, 1983: 4).

5.2. Klasik Dönem Sikkeleri

Bu dönemde sikke darbındaki sanat ileri düzeye erişmiştir. Sikkeler üzerindeki figürler sanatsal olarak üst seviyede olmasına rağmen sikkelerin kalınlığı ve figürlerin yüksek kabartmaları, onların zamanla aşınmasına neden olmuştur (Bosch, 1951: 15). Ayrıca bu dönemde, sikke basılan bölgelere yeniler eklenmiştir. Örneğin, Anadolu'da sikke basan şehir sayısı 48'den 118'e yükselmiştir. Aynı durum Yunanistan için de geçelidir; Arkaik Dönem'de sikke darbı yapan şehir sayısı 41 iken Klasik Dönem'de bu sayı 157'ye ulaşmıştır (Atlan, 1993: 31). Ancak, M.Ö. 5. yüzyılın sonuna doğru bazı bölgelerde sikke darbı yapan şehir sayısı azalmıştır. Attika-Delos Birliği içindeki şehirlerin bir kısmının sikke basma hakları sınırlandırılmış ya da sonlandırılmıştır. Bu durum Peloponnessos Savaşı sona erene kadar (M.Ö. 404) devam etmiştir. Savaş sonrasında sikke darbı sınırlandırılan ya da sonlandırılan şehirler yeniden sikke basmaya devam etmiştir (Atlan, 1993: 32).

Klasik Dönem sikkelerinin bir başka özelliği de, sikke sanatkârlarının kendi adlarını tasarladıkları sikkeler üzerine yazmasıdır. Örneğin, Syracusa'da M.Ö. 5. yüzyılın sonunda basılan 100 Leitra'lık altın biriminde, genç bir kız olarak betimlenen Artemis başının hemen önünde Euainetos adlı sanatçının adının kısaltılmış hali olarak EYAI sözcüğü yer almaktadır (Karwiese, 2004: 45). Bu dönemde sikkeler üzerinde mitolojik olaylar (Thasos Adası'nda M.Ö. 500 yılı civarında basılan bir Stater üzerinde, Nymphe'yi kaçıran Silenos), Yunan tanrıları ve sembolleri (Atina'da M.Ö. 5. yüzyıl başlarında darp edilen bir Dekadrakmon'un ön yüzünde Athena başı, arka yüzünde baykuş) sikkeler üzerinde görülmektedir (Karwiese, 2004: 41, 42).

Klasik Dönem'in başlarında tedavülde olan sikkelerin büyük bir kısmı gümüştür. Fakat M.Ö. 4. yüzyılın ortalarında, altın sikkeler ve bronz sikkelerin basımı da yaygınlık kazanmıştır (Carradice ve Price, 2001: 69). Bronz sikkeler sayesinde, halk arasında günlük küçük çaplı alım-satım işlerindeki ödeme kolaylaşmıştır (Bosch, 1951: 16).

Geç Klasik Dönem'de ise sikkelerin arka yüzünde yer alan tanrı tasvirlerinin yanındaki işaretlerin, darphane ya da şubenin simgesi olduğu düşünülmektedir (Karwiese, 2004: 53). Bu özellik Helenistik Dönem sikkelerinde daha iyi vurgulanmıştır.

5.3. Helenistik Dönem Sikkeleri

Büyük İskender'in Doğu'ya yaptığı sefer sonucunda, Grek kültürünün yanı sıra sikke basma sanatı da fethedilen yerlere aktarılmıştır. Helenistik Dönem'le birlikte, artık krallıkların sınırları dâhilinde kalmış olan Grek şehirleri, bastırdıkları sikkelerle tabi oldukları krallarının yanında olduklarını gösterirlerdi. Bu dönemde Anadolu'da ve Kıbrıs'ta sikke basan şehirler 188'den 224'e ulaşmıştır. (Atlan, 1976: 14, 44). Yani darphane sayısı Klasik Dönem'e oranla daha çok artmıştır **(Harita 2)**. Anadolu'da Pergamon, Kappadokia, Pontos, Galatia ve Bithynia krallıkları da sikke darbı yapan bölgeler arasında yer almıştır (Atlan, 1993, 42). Sikke darbı yapan şehir sayısının artmasıyla birlikte doğal olarak sikke tipinde çeşitlilik de artmıştır. Bu dönemin bir özelliği olarak sikke üzerindeki yazılar, dikey ya da düz olarak işlenmiştir.

Büyük İskender'in Makedonya'dan Pers ve Fenike topraklarına kadar geniş bir alana yayılan darphanelerde bastırdığı Tetradrahmi ve Drahmi sikkelerinin ön yüzünde Herakles başı, arka yüzünde ise tahtta oturan Zeus yer almaktadır (Tekin, 1996a: 10). Büyük İskender ve babası, mitolojik atalarının Herakles olduğuna inandıkları için bastırdıkları sikkelerde bu tasvir sıklıkla kullanılmıştır (Bosch, 1951: 18). Dönemin ilk evrelerinde, Geç Klasik Dönem'de olduğu gibi, sikkelerin arka yüzünde yer alan tasvirlerin yanında ya da altında sikkenin darp edildiği yer simgeyle belirtilmiştir. İskenderiye darplı bir sikkenin arka yüzünde tahtta oturur şekilde betimlenen Zeus'un ayaklarının altında gül motifi vardır. Söz konusu gül, İskenderiye darphanesinin simgesidir (Karwiese, 2004: 55).

Sikkelerde görülen Büyük İskender'in tanrı sembolleriyle süslü portresi ve ilk kez M.Ö. 329 yılında kullanılmaya başlayan Basileus (kral) unvanı ile diadem, onun ölümünden sonra kendilerini İskender'in varisi olarak gören krallıklar tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin, I. Ptolemaios ve I. Seleukos gibi krallar, kendi portrelerini tanrı sembolleriyle süsleyerek sikkelere bastırmışlardır (Atlan, 1993, 46; Eagleton ve Williams, 2011, 34).

Kral sikkelerinin arka yüzlerinde yer alan tipler, çok değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Örneğin arka yüzde mutlaka bir tanrı vardı ve bu tanrı, ya ayakta ya da oturarak betimlenirdi. Ancak şehir sikkelerinde, küçük gümüş birimlerde ve bronz sikkelerde durum biraz farklıydı. Bu tiplerde tanrıların yanında hayvanlar, bitkiler yer almaktadır. Sikkeler de genel olarak, Büyük İskender'in aracılığıyla uluslararası bir sistem haline gelen Attika sistemi içinde basılırdı (Tekin, 1996a: 11; Atlan, 1993: 49).

5.4. Roma Dönemi Sikkeleri

Roma sikkeleri, cumhuriyet ve imparatorluk dönemleri olmak üzere iki farklı yönetim şekli altında darp edilmiştir. Roma'nın geleneksel tarihe göre kuruluşu M.Ö. 753 yılı olmasına rağmen, ilk sikkeleri I. Kartaca Savaşı'nın öncesinde, M.Ö. 3. yüzyılın başlarına denk gelmektedir (Tekin, 2015: 56). Ancak daha M.Ö. 6. yüzyılda İtalya'daki Yunan koloni şehirleri kendi sikkelerini darp ediyordu.

Roma'nın alışverişlerde kullandığı ilk ödeme aracı Aes Signatum olarak adlandırılan dikdörtgen bronz parçalardır. Bunlar 16x9 cm boyutunda olup bazı örneklerin üzerinde ROMANOM (Romalıların) yazmaktaydı. Roma Cumhuriyet Dönemi'nin en önemli sikke birimi ise ilk kez M.Ö. 3. yüzyılın son çeyreğinde görülen Denarius'tur. Denarius'un yarısına Quinarius, çeyreğine ise Sestertius denmekteydi. Her üçünün ön yüzünde Roma başı, arka yüzünde atları üzerinde giden Dioskur kardeşler yer alıyordu. Zamanla, ön yüzde ve arka yüzde yer alan tiplerde değişiklikler olmuştur. Denarius, imparator Caracalla (198-217) tarafından yaklaşık 215 yılında tedavüle sokulan 2 Denarius değerindeki gümüş Antoninianus'a kadar Roma'nın en önemli gümüş sikkesi olmuştur (Tekin, 1996a: 12, 13).

Roma'da altın sikkenin asıl birimi Auerus'tur. Aureus, Drahmi ve Stater olarak basılan altınlardan sonra Roma'nın değişmez altın sikkesi olmuştur. Bu altın

sikkenin ağırlığı 8.18 gr olmasına rağmen bu ağırlık zamanla düşmüştür. İmparator Diocletianus zamanında ise Aureus'un ağırlığı 4.67 gr olarak belirlenmiştir (Atlan ve Baydur, 1984: 17).

M.Ö. 82 ile 23 yılları arasında yaklaşık 60 yıl boyunca Roma'da bronz sikke basılmamıştır; ancak Augustus, (M.Ö. 27- M.S. 14) Roma'nın kontrolünü eline geçirdikten sonra, sikke basımını yeniden düzenlemesinin bir sonucu olarak bronz sikkeler tekrar basılmıştır. Altın ve gümüş sikke basımı imparatorun kontrolü altına girerken, bakır ve pirinçten meydana gelen birimlerin basımı senatonun kontrolü altına verilmiştir. Senato tarafından bastırılan sikkeler üzerinde yer alan SC kısaltması da bunun bir göstergesidir (Tekin, 1996a: 14; Karwiese, 2004: 78).

Roma İmparatorluğu'nda, devlet sikkelerinin yanı sıra başka sikkeler de basılmıştır. Bunlardan birisi de eyalet sikkeleridir. Devlet namına basıldıkları halde, devletin her tarafında değil, belirli eyaletlerin sınırları dâhilinde geçerli sayılırdı. Bu sikkelerin ön yüzlerinde yine İmparator portresi, isim ve unvanları; arka yüzlerinde ise çeşitli tipler yer almıştır. Eyalet sikkelerinin en önemlisi de bakıra %40 oranında karıştırılan gümüş sayesinde Billon'dan Tetradrahmi olarak basılmış sikkelerdir (Atlan, 1976: 23).

Eyalet sikkelerinin yanı sıra, şehir sikkeleri de önemlidir. Bunlar, İtalya dışında Roma'nın egemenliği altında bulunan ve sayıları beş yüzün altında olmayan şehirlerin bastıkları sikkelerdir. Basıldıkları dönem M.Ö. 1. yüzyıldan 3. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu grup sikkelerin çoğunun üzerindeki yazı Grekçedir. Şehirler, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında olması nedeniyle onlara, Roma imparatoru tarafından Roma'nın parasını kullanmak yerine, kendi paralarını basma hakkı ya da ayrıcalığı verilmişti. Ancak, bastırdıkları sikkelerin ön yüzüne Roma imparatorunun portresi ile isim ve unvanlarını koymuşlardır ya da koymak zorunda bırakılmışlardır. Arka yüzde ise sikkeyi basan şehrin adı ile o şehrin kendi tipleri yer almaktaydı (Tekin, 1996a: 18).

İmparator Aurelianus (270-275), hem şehir darphanelerini kapatmış hem de Roma senatosunun para basma hakkını elinden almıştır. Böylece sikke basma işlemi sadece imparatorluk tekelinde toplanmıştır. Bu dönemin yeni parası imparatorla aynı adı taşıyan Aurelianus'tur. Aurelianus'un en önemli özelliği ise, antik çağların gerçek manada ilk relatif değerli parası olmasıdır. Daha eski paraların aksine,

Aurelianus'un içinde hiç gümüş yoktur ve maden açısından değersiz olduğu halde, Aurelianus, yüksek alım gücü olan bir paraydı (Oyarçin, 2010: 15).

3. yüzyılda tamamıyla bozulan para sistemi, imparator Aurelianus'un yaptığı reformla da düzelmemiştir. Beklenen reform imparator Diocletianus ile yapılmıştır. Bu sayede sikke basımına ayrı bir düzen getirilmiştir. Ancak söz konusu düzenleme uzun vadeli değil, kısa vadeli olarak tasavvur edilmiştir (Aktaran: Oyarçin, 2010: 16). Diocletianus, yeni gümüş birim olarak Nummus'u tedavüle sokmuştur. Bu sikke standart olarak 10.75 gr ağırlığa sahipti. Ancak sikkenin tamamı gümüş değildi. Bu sikkeler, %5 oranında gümüş kaplı bakırdan yapılmaktaydı.

307 yılında I. Constantinus, gümüş kaplama Nummus'un ağırlığını ve büyüklüğünü azaltmıştır. Bu da Nummus'un düşüşüne sebep olmuştur (Harl, 2002a: 26, 32). I. Constantinus ayrıca 309 yılında Solidus adlı yeni altın sikke bastırmıştır. Solidus'lar, önceki dönemlerde basılan Aurenus'la beraber sürekli olarak basılmış, Bizans İmparatorluğu zamanında bile kullanılmıştır. 348 yılında, nummus yerine "Büyük Bakır" demek olan Pecunia Maiorina ile Centenionalis adlı bakır sikkeler basılmıştır (Atlan, 1976: 29).

I. Theodosius'un 395 yılında ölümünden sonra, yalnızca küçük bronz birimler düzenli olarak basılmaya başlanmıştır. Fakat bu girişimlerin hiçbirinin devamlılığı olmamış, imparatorluğun çöküş dönemine girmesi nedeniyle bundan sonra alınan önlemler yetersiz kalmıştır (Aktaran, Oyarçin, 2010: 17). Fakirlik şehirlerde ve eyaletlerde en üst seviyede hissedilmiştir. Öyle ki insanlar kendilerini köle niyetine satarak karınlarını doyurma durumuna gelmiştir (Gür, 2005: 71). Ekonomik düzelme ve sikkedeki en büyük yenilik, Roma İmparatorluğu'nun devamı olan Bizans'ın mali uzmanı imparator I. Anastasius zamanında gelmiştir; fakat onun zamanında Roma İmparatorluğu artık tarihe karışmıştır.

6. BİZANS'IN ASKERİ, DİNİ VE SİYASİ TARİHİ

6.1. Roma'dan Kopuş ve Bizans'ın Kuruluşu

Bizans İmparatorluğu'nun başlangıç tarihini, I. Constantinus'un (307-337) imparatorluğun başkenti olarak Byzantion'u tercih etmesini (330) gösterenlerle beraber, imparatorluğun ikiye ayrıldığı tarih olan 395 yılını ve Batı Roma

İmparatorluğu'nun yıkılışını (476) gösterenler de vardır (Tekin, 1999a: 10). Bununla beraber etnik, kültürel ve sosyal nedenlerle bu başlangıç 1. yüzyıla kadar indirilmektedir (Yıldız, 2009: 3).

Tarihin en uzun ömürlü devletlerinden biri olan Bizans İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'nun devamıdır. Roma devlet anlayışı, Grek kültürü ve Hıristiyanlık, Bizans'ın gelişmesinin temelidir. Yani, Grek kültürünün ve Hıristiyanlığın, Roma devlet anlayışı ile bir sentez haline gelmesi Bizans'ı meydana getirmiştir. Bu sentez Roma İmparatorluğu'nun yönetimsel ağırlığının yoğun kriz dönemi olan 3. yüzyılda doğuya kaydırılmasıyla mümkün olmuştur (Ostrogorsky, 1991, 25). İmparator Diocletianus (284-305), Roma İmparatorluğu'nun yönetim merkezini siyasi nedenlerden dolayı Nikomedia'ya (İzmit) taşımıştır. Şehir, Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'daki ilk başkenti olma özelliğine sahiptir (Dikici, 2016a: 13). İmparatorluk döneminde, asıl başkent Roma'ya sadece imparatorluğunun 20. yılını kutlamak için giden Diocletianus, imparatorluk tacını da giydiği Nikomedia'yı bayındırlık ve nüfus bakımından Roma, İskenderiye ve Antakya ile boy ölçüşecek hale getirdi (Gibbon, t.y.: 399; Grant, 2000: 7). Bununla beraber, Roma zaten 3. yüzyılda başkent olmaktan çıkmıştı. Hatta Diocletianus'un kurduğu tetrarchia (dörtlü yönetim) yöneticilerinin hepsi Roma yerine farklı şehirlerde yönetim sergilemişlerdir (Lemerle, 1994: 23).

Tetrarchia yöneticilerinden biri de, I. Constantinus'un babası Constantius Chlorus'tur (293-306). Onun yükselişi 293 yılında Diocletianus tarafından caesar olarak atanmasıyla başlamıştır. Buna göre, I. Constantius'a, batı topraklarındaki Galya ve Britanya bölgesinin yönetimi verilmiştir. Kendisi 296 yılında Alamannileri yenerek Galya taraflarında sükûneti sağlamıştır. 305 yılında Diocletianus'un ve Maximianus'un Augustus unvanlarının sonlanmasıyla, I. Constantius ve Galerius onların yerine Augustus olmuşlardır. Unvanını sadece 15 ay kullanabilen I. Constantius, Pictler'e karşı bir zafer kazandıktan sonra 25 Temmuz 306 yılında Eboracum'da (York) ölmüştür (Cinemre, 2012: 22).

Constantius Chlorus'un ölümünden sonra oğlu I. Constantinus, Augustus olarak görev yapmaya başlamıştır. Ancak, kendisi bununla yetinmemiş, 28 Ekim 312 tarihinde Batı Roma'nın, 324 yılında ise Doğu Roma da dâhil tüm imparatorluğun yöneticisi olmuştur (Sakioğlu, 2006: 50). Büyük Constantinus olarak anılan bu

imparator zamanında tarihin seyrini değiştiren iki büyük olay yaşanmıştır. Bunlardan ilki, başkentin İstanbul'a taşınmasıdır. Diocletianus, Galerius, Maximianus, Daia, Licinius ve Constantinus'e kadar doğunun başkenti olan Nikomedia, Büyük Constantinus ile bu özelliğini İstanbul'a bırakmıştır (Dikici, 2016a: 14). Şüphesiz bu kararda, artık iyi bir başkent olma özelliğini kaybeden Roma'nın çalkantılı durumu etkili olmuştur. Roma, Tuna ve Fırat boylarından gelen saldırıları göğüsleyemiyordu. Dolayısıyla Büyük Constantinus, her iki cepheden gelen saldırılara karşı koymak amacıyla, coğrafi konumunun önemi kadar, siyasi, askeri ve ticari bakımdan merkez olma özelliğine sahip, Asya ile Avupa'nın birleştiği noktada İstanbul'u başkent olarak seçmiştir. Şehrin inşası 324 yılında başlatılmış ve şehir; tıpkı Roma gibi 14 idari bölgeye ayrılmış; saray, senato binası, hipodrom, kiliseler, büyük meydanlar ve sanat eserleri ile süslenmiştir. Ayrıca şehir, karadan gelebilecek saldırılara karşı Marmara'dan Haliç'e kadar uzanan surla çevrilmiştir. 11 Mayıs 330 tarihinde resmi açılışı törenlerle kutlanan şehrin adı Yeni Roma, ikinci Roma ya da daha çok kullanıldığı haliyle kurucusuna atfen Constantinopolis olarak anılmıştır (Tekin, 1996b: 37; Demirkent, 1992: 230). Böylece, Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'daki ilk başkenti olan Nikomedia da, tıpkı Roma gibi başkentlik özelliğini yitirmiştir.

Büyük Constantinus zamanındaki ikinci büyük olay ise Hıristiyanlığın kabulüdür. Ancak, kendisi önceden Mithras dininin başrahibiydi ve sikkelerinde de bu inancı gösterilmekteydi. Mithras, Roma'da Sol Invictus'la (yenilmez güneş tanrısı özdeşleştirilmiştir (Sakioğlu, 2006: 51; Dürüşken, 2011: 146). Büyük Constantinus tek başına imparator olduktan sonra ise sikkelerinde papan tanrılarının tasvirlerine yer vermemiştir (Uğurluer, 2015: 16)

Büyük Constantinus'un Hıristiyanlığa yakınlığı, İstanbul'u başkent olarak inşasından yaklaşık 20 yıl öncesine dayanır. 28 Ekim 312 tarihinde Milvius Köprüsü yakınlarında Maxentius'la yapacağı savaş öncesinde gökyüzünde bir haç işareti (chi-ro) ve "*zaferi bununla kazanacaksın*" yazısını görmüş ve askerlerinin kalkanlarına söz konusu işareti çizilmesini söylemiştir (Freke ve Gandy, 2011: 273; Eusebius, 1999: 81). Savaş sonunda galip gelen imparator, böylece Hıristiyanlara hoşgörüyle yaklaşmıştır. Nitekim bu olaydan birkaç ay sonra, Şubat 313'te Licinius ve Büyük Constantinus arasında imzalanan Milano Fermanı ile Hıristiyanlara karşı uygulanan baskılar sonlandırıldı ve hoşgörü dönemi başlatıldı (Eusebios, 2011: 261; Kaçar,

2013: 47). 325 yılında, Hıristiyan davasının savunucusu rolünde görünen Büyük Constantinus liderliğinde, Hıristiyanlık tarihi ve teolojisi içerisinde çok önemli bir yeri olan I. İznik Konsili gerçekleştirilmiştir. Konsilin toplanma nedeni, İskenderiye Baucalis Kilisesi'nde görevli din adamı Arius'un, Hz. İsa'nın tanrısal ve ezeli olmadığını iddia etmesi ve kitleleri etkilemesinden kaynaklanmaktadır (Kaçar, 2003: 188).

Konsile, Hıristiyan dünyasında ün yapmış olan birçok piskopos ve kilise babası katılmıştır. Bunlar arasında; Noel Baba olarak tanınan Aziz Nikolas, tarihçi Eusebios, Krikor Lusavoriç ve Mor Efrem gibi isimler yer almıştır (Madrigal, 2014, 5). Hıristiyanlığın ilk zamanlarından konsile kadar geçen yaklaşık 3 yüzyılda, kendisine inananlar tarafından tanrı gibi algılanmayan Hz. İsa, konsilde alınan kararla tanrı olarak kabul edildi (Weigall, 2002: 95). Sonuç, Baba ile Oğul'un tabiat eşitliğidir (Homousios). Yani Hz. İsa oğul olarak Baba ile aynı derecede ezeli ve aynı derecede eşittir. Çünkü Oğul, Baba ile aynı madde veya özden geliyordu (Yalduz, 2003: 265). Artık Arius'un teolojisi reddedilmiş, kendisi ve yakın arkadaşları imparator tarafından sürgüne gönderilmiştir (Kaçar, 2003: 201). Bu arada, sanılanın aksine I. İznik Konsili'nde Kutsal Ruh, tanrı olarak kabul edilmemiştir. Sadece ona olan inanç belirtilmiştir. Yani Teslis inanıcını (üçleme) çağrıştıran bir düşünce bu konsilde yoktur (Can, 2003: 55). Ayrıca, I. İznik Konsili'nden önce Hıristiyanlığa dair inanışlar yerellik arz ederken konsille birlikte bu durum ekümenik (genel) tarza bürünerek resmi söylem boyutuna ulaşmıştır (Darcan, 2013: 169).

Büyük Constantinus, Hıristiyanlaştırma politikasını açık şekilde yapıyordu. Örneğin, devlet memurluklarına Hıristiyanlar da giriyordu. Devlet memuru eğer pagansa kendi tanrılarına adak adaması yasaktı. Ayrıca imparator, Hıristiyan topluluklara büyük mülkler verdi ve kiliseye yapılan bağışlardan ve miraslardan vergi almadı (Meijer, 2006: 129, 130).

22 Mayıs 337 tarihinde ölen Büyük Constantinus, üç defa kutsandıktan sonra önceden kendisi için inşa ettirdiği Kutsal Havariler Kilisesi'ne nakledildi. Burada on iki havariye ait olduğu söylenen lahitlerin yanına defnedildi. Böylece imparator, simgesel anlamda 13. havari yerine konuldu. Kendisi havari yerine konulmasına rağmen, onun ölümünden sonra senato, imparatoru tanrılaştırmıştır. Neticede

tanrılaştırılan ilk Hıristiyan imparator olmuştur (Eusebios, 2011: 223; Meijer, 2006: 131).

Büyük Constantinus, emek göstererek sağladığı devletin birliğini, ölürken bıraktığı vasiyetle kendisi bozmuştur. Vasiyetine göre imparatorluk, oğulları II. Constantinus, Constans ve II. Constantius arasında pay edilecekti. II. Constantinus 340 yılında, Constans da 350 yılında ölünce imparatorluk II. Constantius'a (337-350 ortak / 350-361 tek başına) kaldı. Bu imparator da, babası Büyük Constantinus gibi paganlara karşı sıkı önlemler almıştır. Ancak Hıristiyanlar içinde var olan anlaşmazlıkları Arianizm'i desteklemesi nedeniyle daha da çıkmaza sürüklemiştir (Yıldız, 1982: 489). II. Constantius'un Arianizm'i desteklemesi babasından kaynaklı olabilir. Çünkü Büyük Constantinus, I. İznik Konsili'nde her ne kadar Arius'un görüşlerini reddederek onu sürgüne gönderse de, ölmeden önce Arianizm'e yakın olduğu bilinen Nikomedialı Eusebios tarafından vaftiz edilmişti. Muhtemeldir ki bunu bilen oğul II. Constantius da Arianizm'i desteklemiştir.

II. Constantius, Sasani kralı II. Şapur'un saldırgan tutumu nedeniyle tehlikede olan imparatorluğun doğu sınırını güvence altın almak amacıyla Sasanilere karşı harekete geçmiştir. Bu esnada amacı imparatorluğu ele geçirmek olan Iulianus da II. Constantius'a karşı sefer hazırlığındadır. 361 yılında Sasanilerin savaşmaktan vazgeçtiklerini öğrenen II. Constantius, bu defa Iulianus'u yenmek amacıyla Antiochia'dan (Antakya) yola çıkmıştır; ancak, Kilikia'da 3 Kasım 361 tarihinde ölmüştür. II. Constantius da babası Büyük Constantinus gibi ölüm döşeğinde vaftiz olmuştur. Elçiler, imparatorun ölürken Iulianus'u halefi olarak seçtiği bilgisini 1 Aralık 361 tarihinde Iulianus'a bildirmişlerdir (Örnek, 2013: 95).

II. Contantius, kendisine karşı gelen ve imparatorluğunu yok sayan Iulianus'a imparatorluğun anahtarını altın tepside vermiştir. Böyle bir durumun iki sebebi olmalıdır: Birincisi, askerlerin bir kısmının Iulianus tarafında olmasıdır. Örneğin Iulinanus, askerleri tarafından Augustus olarak anılmaya başlamıştı. İkincisi de, eğer II. Constantius, imparatorluk yönetimini Iulianus'a değil de başka birine bıraksaydı bunu onaylamayacak olan Iulianus, kaçınılmaz olarak bir iç savaş çıkaracaktı. Bahsi geçen ihtimaller dâhilinde II. Constantius, imparatorluk içinde birlik olması adına yönetimi Iulianus'a bırakmış olmalıdır.

İç savaşın eşiğinden dönen Iulianus (361-363), artık imparatordur. Ancak yönetimi fazla uzun sürmemiştir. Sasanilere karşı giriştiği bir sefer sırasında aldığı bir mızrak darbesiyle ağır yaranmış, tedavi için getirildiği ordugâhında son nefesini vermiştir (Ostrogorsky, 1991: 46). Iulianus, imparatorluğun son pagan hükümdarıdır. 20 yaşına kadar sıkı bir Hıristiyan olan Iulianus'un pagan inancı (Jones, 2016: 384), Basel civarında tanrıça Ma için yapılan bir adak töreninde ortaya çıkmıştır. Bu adaktan sonra da II. Constantius'a savaş açmıştır (Örnek, 2013: 94). Kendisi, eski pagan inançlarını yeniden diriltmeye çalışmış, ayinler gerçekleştirmiş, tanrılara kurbanlar adamıştır ancak; onun bu eski inançlara dönme hevesi ve Hıristiyan düşmanlığı güçlü bir hareket oluşturamamıştır (Ostogorsky, 1991: 46).

I. Valentinianus (364-375) imparator olunca ortak imparator olarak, devlete uzun hizmetlerde bulunmamış olan kardeşi Valens'i (364-378) seçmiştir. Yapılan anlaşmaya göre I. Valentinianus, Illyra ve batı eyaletlerini; Valens de Balkan eyaletlerini ve doğuyu yönetecekti. 375 yılında I. Valentinianus ölünce Valens daha da zor durumda kalmıştır. Bu yıllar Roma için adeta ölüm-kalım mücadelesiydi. Hunların önlerinde sürdükleri Germen kabileleri ile Roma İmparatorluğu arasında çok çetin savaşlar oluyordu. 376' da Hunlardan kaçan Vizigotlar, Tuna'yı geçerek Bulgaristan'nın kuzeyine yerleşirler; ancak onlar da bir yıl sonra isyan ederek imparator Valens'in ordusunu Edirne yakınlarında yenerler ve imparator da savaş meydanında ölür (Meijer, 2006: 142; Yıldız, 2009: 6).

İki kardeş imparator olan I. Valentinianus ve Valens, Hıristiyan olmalarına karşın, farklı görüşe sahiptiler. Batıyı idare eden I. Valentinianus I. İznik Konsili kararlarına bağlıyken kardeşi Valens ise Arianizm'in savunucusuydu. Doğu-batı arasındaki inanç ayrılığı bir kez daha ortaya çıkmıştı ve artık siyasi bağlar da iyice zayıflamaya başlamıştı (Ostrogorsky, 1991: 47).

I. Theodosius (379-395) zamanında devletin resmi dini Hıristiyanlık olmuştur. Artık pagan tanrılarına tapınmak kesin olarak yasaklanmıştır. I. Theodosius her ne kadar imparatorluğun bütününe hâkim olsa da bu dönemde batıdaki yönetim, kısmi müdahalelere rağmen istilalarla yok olma sürecine doğru ilerliyordu (Roberts, 2016: 110).

Dönemin en önemli teolojik olayı şüphesiz I. İstanbul Konsili'dir. 381 yılında imparatorun izniyle yaklaşık 180 piskopos, Aya İrini'de Arianizm'e son darbeyi

indirmek için bir araya gelmiştir (Madrigal, 2014: 9). Konsilde ayrıca Kutsal Ruh'un tanrılığı da kabul edilmiştir (Aydın, 2007: 160).

Bu dönemde yaşanan bir olay I. Theodosius'un 390 yılında kilise tarafından aforoz edilmesine sebep olmuştur. İmparatorun yakın dostu olan Selanik'teki garnizon komutanı Butheric, bir araba yarışçısını tutuklatmış ve onu yarışlarda oynamaktan men etmiştir. Bunun üzerine öfkelenen izleyiciler ayaklanarak Butheric'i öldürmüşlerdir. Dostunun ölümüyle gözü dönen imparator, intikam almak amacıyla bir sonraki oyunlarda izleyicileri stadyum içine hapsederek yaklaşık 7000 kişiyi katletmiştir. Bu olaydan sonra aforoz edilen imparator, mor saltanat kıyafetlerini çıkarıp dizleri üzerinde sürünerek Milano Katedrali'ne gelmiş ve tövbe ederek af dilemiştir. İmparator, yaklaşık 8 ay sonra 25 Aralık 390 tarihinde usulünce affedilmiştir (Jones, 2016: 386). Aforoz olayı, Hıristiyan Kilisesi tarafından siyasi nedenlerden dolayı ilk kez bir hükümdarın cezalandırılması olarak görülmüştür (Bauer, 2018: 88). Bu dönemin en can alıcı ve kalıcı siyasi bölünmesi ise şüphesiz I. Theodosius'un, imparatorluğu doğu (Arkadius'a verilmiştir) ve batı (Honorius'a verilmiştir) olmak üzere ayırarak iki oğluna bırakmasıdır. Böylece Roma, kesin olarak ikiye ayrılmıştır (İplikçioğlu, 2007: 115).

II. Theodosius (408-450), 425 yılında Constantinopolis'te bir üniversite kurulması için ferman yayınlamıştır. 31 öğretim üyesinin görev yapacağı üniversitede gramer, hukuk hitabet felsefe okutulacak, öğretim dili Grekçe ve Latince olacaktı (Yıldız, 1982: 490). Bu dönemin dini konuları da çok sıkıntılı bir süreçten geçmiştir. İstanbul patriği Nestorius, Hz. İsa'daki insani cevherin, onun tanrısallığından daha fazla olduğunu belirtmesi, tepkilere neden olmuş ve sonucunda 7 Haziran 431 tarihinde Meryem Ana Kilisesi'nde Efes Konsili gerçekleştirilmiştir. Konsilde Hz. Meryem'in "tanrı annesi" olduğu kabul görmüş, İstanbul patriği Nestorius ve taraftarları da aforoz edilmiştir (Aydın, 2007: 160; Madrigal, 2014: 12). Ancak kısa süre sonra, Hz. İsa'da yalnız tanrı tabiatının var olduğunu öne süren Monofisizm ortaya çıkmıştır. İstanbul patriği ve papa bunu reddetmelerine rağmen 449 yılında II. Theodosius bunu bir Ortodoks doktrini olarak benimsedi ve sonucunda büyük bir dini buhran ortaya çıktı (Yıldız, 1982: 490). Dini krize sebep olan bu durum, imparator Marcianus (450-457) tarafından 451 yılında Kadıköy'de

toplanan ve Kadıköy Konsili olarak adlandırılan ruhani mecliste Monofisizm'in reddedilmesiyle düzeltilmiştir (Aydın, 2007: 160; Yıldız, 2009: 7).

438 yılında 3. yüzyıldan itibaren toplanan kanunların bir derlemesi olan Codex Theodosianus yayınlanmıştır. 441 yılında ise, Don Irmağı'ndan Panonia'ya kadar geniş bir imparatorluk kuran Attila, Tuna'daki bir Roma kalesine saldırıda bulunmuş, sonra geri çekilerek ateşkese razı olmuştur. Anlaşmaya sadece iki yıl sadık kalabilen Hunlar, 443 yılında koçbaşları ve kuşatma kuleleriyle Constantinopolis üzerine yürümüşlerdir. Gelen tehditle savaşmak yerine onlarla anlaşmayı daha uygun bulan II. Theodosius, Hunlara yüklü miktarda ödeme ve yıllık haraç vermeyi kabul etmiştir (Bauer, 2018: 130, 131).

İmparatorluğun çökmesine ramak kala III. Valentinianus (425-455) tahta geçmişti ancak ortada bağımsız olarak yönetilecek toprak parçası neredeyse yoktu demek doğru bir yorum olacaktır. Tek başarı, Hunları yenmek olmuşsa da bir yıl sonra toparlanan Attila önderliğinde Hunlar, bu sefer Kuzey İtalya'yı fethetmiştir. Bunun üzerine Papa I. Leo, Attila'yı Ravenna önlerinde karşılamış ve ona hâkimiyetinin eseri olarak bol miktarda altın teklif etmiştir. Hatta Papa I. Leo'nun, Attila'yı bizzat karşılaması, ayaklarına kapanarak teslim konuşması yapması Hunların Roma'ya sağladığı üstünlüğün bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Yılmaz, 2016: 151; Herbert, 2013: 274).

Romulus Augustulus (475-476), Batı Roma İmparatorluğu'nun son hükümdarı olmuştur. Gariptir ki Batı Roma'nın bu son hükümdarı, Roma şehrini kuran Romulus ile aynı adı taşıyordu. 23 Ağustos 476 tarihinde Germen Kralı Odovacar, bir darbe neticesiyle imparatorluğu tarihten silmiştir (Meijer, 2006: 168). Bundan sonra Roma'yla ilgili pek kayıt yoktur, çünkü Germenler okuma-yazması bilmedikleri için yazılı kayıt bırakmamışlardır. Onlar sadece savaşırlar; savaşı oyun olarak görürler ve önderleri zafer için, yoldaşları da önderleri için mücadele eder (Hirst, 2013: 20).

Batı Roma İmparatorluğu'nun ortadan kaldırıldığı yılda, Doğu Roma İmparatorluğu'nun başında tahta ikinci kez geçmiş olan Zeno (474-475 / 476-491) vardı. Batıda gelişen olaylara boyun eğmekten başka çare olmadığı anlaşılıyordu. Her ne kadar Germen Kralı Odovacar, Doğu Roma'nın yüksek hâkimiyetini tanısa da, biliniyordu ki artık İtalya elden çıkmış ve bütün batı gibi Germen egemenliğine girmişti (Ostrogorsky, 1991: 57, 58).

Zeno 491 yılında ölünce yaşlı bir saray muhafızı olarak görev yapan I. Anastasius (491-518) imparatorluğun başına geçmiştir. Ancak I. Anastasius Dönemi'nin Roma İmparatorluğu'ndan, Bizans İmparatorluğu'na geçişte siyasi ve kültürel tarih açısından bir önemi yoktur. Ancak Bizans imparatorluğu, Helen kültürü, Roma'nın hukuksal ve siyasal sistemi ile Hıristiyanlığın harmanlanmasıyla oluşmuştur (Tekin, 1999a: 11).

5. yüzyıldaki yüksek enflasyon, para sisteminin yenilenmesini gerekli kılmıştır. Bu dönemde, I. Anastasius'un mali işlerden sorumlu liyakatli bir memur olması, onu imparatorluğa taşıyan sebeplerden biridir (Ostrogorsky, 1991: 59). 498 yılında yaptığı sikke reformu en çok bakır sikkelerde etki göstermiştir (Tekin, 1996a: 21). Vergi sistemini yeniden düzenleyen imparator, halkın refahı yerine hazinenin gelirlerini arttırmayı öncelik olarak görmüştür.

I. Anastasius, başkent Constantinopolis'in savunmasını kuvvetlendirmek için Marmara'dan Karadeniz'e kadar uzanan sur inşa ettirmiştir. Ayrıca, Bulgarlar ve Slavların yoğun tahribatına karşı orduyu yeniden teşkilatlandırmıştır (Bailly, t.y.: 46, 47).

Kadıköy Konsili'nde Monofizizm reddedilmiş olsa da, I. Anastasius zamanında bu fikir daha da şiddetlenmiştir. Hatta imparatorun kendisi Monofizist bir fikre sahiptir. Bu yüzden kilise ve halkta imparatora karşı büyüyen öfke, onun 512 yılında hipodromda yargılanmayı kabul etmesine sebep olmuştur (Bailly, t.y.: 48).

6.1.1. I. Iustinianus ve Halefleri

I. Anastasius'un ölümünden sonra I. Iustinus (518-527) tahta geçmişti. Kendisi muhafız kuvvetleri komutanıyken imparator seçilmişti. Aslen Makedonyalı olan imparator, cahillere yakışacak derecede entrikacı ve ihtiraslı bir kişiliğe sahipti. Onun zamanında Monofizistler sıkı bir takibata maruz kalmışlardır. Kendisinin imparatorluğa yaptığı en büyük iyilik, yeğeni I. Iustinianus'u yaptığı devlet yönetimine sokmasıdır. Çünkü Bizans'ın altın çağı bu genç devlet adamıyla başlamıştır (Yıldız, 1982: 491).

I. Iustinus ölünce hiçbir zorlukla karşılaşmadan tahta geçen I. Iustinianus (527-565) uzun savaşlar neticesinde Kuzey Afrika, İtalya ve Doğu İspanya'yı yeniden ele geçirmiştir. Bu dönemde, özellikle Afrika dolayında başlayan ve etkisi

yıllarca süren veba salgını Bizans'ı, hatta Ortaçağ dünyasını derinden sarsmıştır (Gibbon, 1995: 285).

532 yılında Sasanilerle Sonsuz Barış Anlaşması'nı imzalamıştır (Yıldız, 2009: 7). Aynı tarihte başkent Constantinopolis'te büyük Nika Ayaklanması başlamıştır. Hipodrom'daki araba yarışlarında birbirlerinin rakibi olan Maviler ve Yeşiller partileri, zamanla siyasal ve dinsel kimliğe bürünmeye başlamışlardı (Seidler, 1999: 47). Yeşiller Partisi, tutuklu arkadaşlarının serbest bırakılmasını istiyordu. Eylemleri giderek şiddetini artırmaya başlayınca I. Iustinianus, aracı olarak Mandator adındaki bir yöneticiyi görevlendirmişti. Mandator'un tutarsız konuşmaları yüzünden Maviler Partisi de Yeşillere katılmış ve isyan iyice büyümüştü. Yarışmalar ertelenmiş ancak bu, olayların yatışmasına çare olmamıştı. 17 Ocak 532 tarihinde isyancıların Nika (zafer) diye bağırmaları esnasında çıkan yangınla, Ayasofya da dâhil olmak üzere başkentin dörtte biri yanmıştı. İmparator dayanamayarak sarayı ile Hipodrom arasındaki dehlizden Hipodrom'a ulaştı ve halkından özür dilediyse de özrü kabul görmedi. Bunun üzerine imparator kaçmaya hazırlanıyordu ki, karısı Theodora onu ikna etti. Belisarius'a isyanı bastırması için emir verildi. Belisarius da askerleriyle beraber Hipodrom'a geldi ve tüm çıkışları kapatarak sayıları 30-40 bin arasında olan isyancıların tamamını öldürdü (Seidler, 1980: 38, 39; Altınay, 2012: 26; Kaya, 2013: 27; Sinanlar, 2005: 30).

528 yılında kurulan komisyonla, Hadrianus'tan (117-138) beri çıkarılan imparatorluk yasaları toplanıp düzenlenerek Codex Iustinianos adı altında ertesi yıl yayınlanmıştır. 533 yılında ise hukuk öğrencileri için, 2.-3. yüzyıl hukukçularının eserlerinin derlenmesiyle oluşan Digeste ve Pandestes eserleri hazırlanmıştır.

İmparator I. Iustinianus, kendisini tanrının yeryüzündeki temsilcisi, kilisenin de efendisi olarak tanımladığı için Hıristiyanlığın en büyük kilisesini inşa etmek istemiştir. Bunun üzerine 532-537 yılları arasında, bugün bile hayranlıkla bakılan Ayasofya Kilisesi yapılmıştır. Buraya ibadete gelen imparator ve maiyetindekilerin ihtişamı, kilisenin gümüş ve altın sırmalı perdeleriyle, eşsiz mozaik ve mermerleriyle yarışıyordu. Ancak bu parlak devrin yaşanması için kaynakların israf edilmesi, devletin gücünü yitirmesinde önemli rol oynamıştır (Yıldız, 1982: 493; Roberts, 2016: 128; Demirkent, 1992, 232).

553 yılında, Constantinopolis patriği Efthikios'un başkanlığında II. İstanbul Konsili'ni toplanmıştır. Ancak bu konsil, doğu ve batı patrikhanelerinin imparatorun istediği şekilde birleşmemeleriyle sonuçlanmıştır (Madrigal, 2014: 20).

İmparator I. Iustinianus ile beraber döneme damga vurmuş olan iki kişi daha vardır. Bunlar, yukarıda adları geçen eşi Theodora ve komutan Belisarios'tur. Aynı dönemde yaşamış olan Prokopios, hepsine hakaretler savurmakta; özellikle Theodora ve I. Iustinianus'a "*insan suretinde iblisler*" demektedir (Prokopios, 2011).

İmparatorluk tahtına I. Iustinianus'tan sonra yeğeni II. Iustinus (565-578) geçmiştir. Artık Milano dâhil İtalya'nın büyük bir kısmı Lombardların kontrolündeydi. Toprakları geri almak için gönderilen ordu perişan edilmişti. Bir zaman sonra da akli dengesini kaybeden imparator ölünce taht I. Tiberius'a (578-582) kalmıştır.

I. Tiberius döneminde yapılan savaşlarda kısmi başarı söz konusudur. Sasaniler mağlup edilmiş; ancak Sirmium, Avarların eline geçmiştir. Slavlar da Balkanlara sızmaya devam ediyordu. Onun ölümünden sonra Mairicius Tiberius (582-602) yeni imparator olmuştur (Tekin, 1999b: 48, 49).

Mairicius Tiberius, dengeli ve yarı başarılı bir siyaset izlemiştir. Bunun yanında askeri zaferler de kendine olan güvenini kamçılıyordu. Avarları durdurmayı başaran imparator, İtalya'da ve Afrika'da savunmayı kolaylaştırmak için eksarh sistemini kurmuştur. Bu sırada, Sasanilerin taht kavgalarından yararlanılarak Doğu Anadolu geri alınmıştır. 602 yılında, Tuna ordusunda başlayan bir isyan, imparatorun tüm emeklerini yok etmiştir. Rütbesi küçük olmasına rağmen Phokas (602-610) imparatorluğa getirilmiş ve Mairicius Tiberius dahil olmak üzere onun tüm ailesi de öldürülmüştür. (Yıldız, 1982: 404).

Phokas'ın hükümdarlığı cellatlıkla geçmiştir. Askeri başarısızlıklar neticesinde kaybedilen toprakların intikamı sanki başkentte yaşayan soylulardan, aristokratlardan ve sıradan insanlardan alınmıştır. Kısacası Phokas, düşmanına karşı körelen kılıcını kendi insanında keskinleştiriyordu. Kimsenin sevmediği bu imparatora, Aziz Petrus Kilisesi'ni bütün kiliselerin başı olarak tanıdığı için sadece Roma kucak açmıştır. Anarşi ile geçen bu yıllara Herakleios (610-641) son vermiş, Phokas idam edilerek tüm hatıraları lânetlenip yakılmıştır (Ostrogorsky, 1991: 77, 79).

6.1.2. Herakleios Hanedanı (610-711)

Herakleios'un imparator olmasıyla beraber, Bizans siyasal yaşamında hanedanlık dönemleri görülmektedir (Tekin, 1999a: 13). Bizans tarihinin en büyük hükümdarlarından biri olan bu imparator, tahta geçtiğinde adeta enkaz devralmış gibiydi. Para olmadığı için ücretli asker sistemi çalışmıyor, idare mekanizması tamamen iflas etmiş bulunuyordu (Ostrogorsky, 1991: 86).

Herakleios, Anadolu'da askeri ve idari düzenleme başlatmıştır. Buna göre Anadolu'ya Thema adı verilen askeri gruplar yerleştirilecek ve başlarına atanan strategos da bölgeyi yönetecekti. Anatolikon, Armeniakon, Obsikion ve Kibyraiton adlarını taşıyan bu themalarda askeri hizmet koşuluyla savaşçılara toprak veriliyordu (Demirkent, 1998: 211; Yıldız, 1982: 497).

Bu arada Sasaniler, 612-615 yılları arasında Antakya, Kayseri, Şam ve Kudüs'ü işgal edip buradan Hıristiyanların en kutsal hatırası olan haçı Medâin'e taşımışlardır. 617 yılında ise Mısır'ı ele geçirmişlerdir. 619 yılında Avarlar başkent Constantinopolis önlerine gelmişlerdir. İspanya'daki topraklar tamamen kaybedilmiş, Lombardlar da İtalya'ya iyice yerleşmişlerdir. Bu tablo karşısında imparator, başkenti Afrika'ya (Kartaca) taşımayı bile düşünmüştür. Ancak Patrik Sergios'un uyarısı ve halkın derin üzüntüsü buna engel olmuştur. Avarlarla büyük bir meblağ karşılığında anlaşma sağlayan Herakleios, Sasani sorununa daha iyi yoğunlaşma şansı bulmuştur (Bamyacı ve Güçlüay, 2018: 282). Yapılan hazırlıkların ardından Herakleios bütün ordusuyla birlikte Sasanilerle çarpışmak üzere yola çıkmıştır. 627 yılı sonlarında karşı karşıya gelen iki ordunun savaşında galip olan taraf Bizans'tı. Savaş sonunda II. Husrev tahttan indirilerek öldürülmüş, yerine gelen kral ise Bizanslılarla barış anlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. Anlaşmaya göre Suriye, Filistin, Mısır Bizans'a geri verilecekti. Hepsinden önemlisi ise Kutsal Haç Herakleios'a iade edilmişti. İmparator da 630 yılında Kudüs'e giderek haçı ait olduğu yere koydu (Yıldız, 1982: 497).

İmparator Herakleios için Sasanileri yenmek elbette güç bir işti. Çünkü kendisi imparator olduğunda hazine sıfırı tüketmiş, siyasi çalkantılar ve toprak kayıpları imparatorluğu çürütmüştü. Ancak, Sasanileri yenerek özgüveni yerine gelen Bizans'ı bekleyen asıl askeri sürpriz ise, henüz devletleşmeye başlayan ve

dolayısıyla kazanma azmi üst seviyede olan İslâm ordularıdır. Herakleios, bu orduya karşı başarısızlığının neticesi olarak Suriye, Filistin, Kudüs ve Mısır'ı, Müslümanlara kaptırmıştır. İslam ordularına karşı alınan mağlubiyetler sadece Herakleios dönemini değil, ilerleyen yıllarda bütün imparatorluğu etkileyeceğinin habercisiydi.

Bizans imparatorlarının yıllarca uğraştıkları ama bir türlü çözemedikleri dini inanç birliği Suriye, Mısır gibi ülkelerin elden çıkmasıyla mümkün olabilmiştir. Bu inanç birliği, Bizans'ın elinde kalan Anadolu ile Akdeniz'in kuzey kıyılarında gerçekleşmiştir. Bununla beraber, uzun yıllar devlet dili olan Latince, bu dönemde yerini Grekçeye bırakmıştır (Lemerle, 1994: 68). Böylece devlet, batıdan büyük ölçüde kopma noktasına gelmiştir. Aslında Latinceden Grekçeye geçilmesi mecburiydi, çünkü Bizans'ın Batı Roma gibi Latince konuşan bir halkı yoktu. Bizans'ta halk genelde Grekçe konuşuyordu. Bu da değişimi zaruri kılıyordu (Öztuna, 1992: 124). Böylelikle eski Roma imparatorlarına verilen imparator, caesar, Augustus unvanları, Grekçe basileos kelimesiyle doldurulmuştur. Herakleios bu unvanı ilk kez 629 yılında kullanmıştır (Yıldız, 1982: 497). Dolayısıyla, Herakleios ile birlikte Geç Roma Dönemi sona ermiş ve asıl Bizans Devleti başlamıştır (Ostogorsky, 1991: 79).

Herakleios'un ölümünden sonra oğlu III. Constantinos (641) tahta geçmiştir. Kısa süre sonra o da ölünce yerine oğlu Heraclonas (641) imparator olmuştur. Aynı yıl sürgüne gönderilen bu imparatorun yerine kardeşi II. Constans (641-668) 11 yaşındayken tahta geçmiştir. Hz. Osman zamanında, Zâtu's Savarî Deniz Savaşı'nda imparatorun donanması mağlup edilerek Bizans'ın Doğu Akdeniz'deki egemenliğine son verilmiştir (Öztürk, 2013: 153).

II. Constans, 654 yılında oğlu IV. Constantinus'u kendisiyle birlikte ortak imparator olarak gösterdi. İktidarının son yıllarında batıya yerleşmeye karar verdi. Ailesini de yanına almak istedi ancak bu mümkün olmadı. 15 Temmuz 668 tarihinde Syrakusai'de kendi adamları tarafından öldürüldü (Tekin, 1999b: 55).

Babasının ölümünden sonra tek başına tahtta kalan IV. Constantinus (668-685), bastırdığı sikkelerde, kendisinin tahta geçtiği tarihi, yani babasının onu ortak imparator ilan ettiği 654 yılı göstermektedir. Bu dönemin önemli hadiselerinin başında şüphesiz Emevilerin başkent Constantinopolis kuşatması yer almaktadır. Kuşatma, Grek mimar Kallinikos'un icat ettiği ve suda bile yanan Gregois (Rum

ateşi) adlı silahın yoğun tahribatı nedeniyle 678 yılında kaldırılmıştır. Geri çekilen Emeviler, çıkan fırtına yüzünden ağır kayıplar vermiştir. Neticede Emevi hükümdarı Muaviye, Bizans'la 30 yıllık bir barış anlaşması ile her yıl 3000 altın, 50 köle ve 50 at göndermeyi kabul etmiştir (Ostrogorsky, 1991: 116). Bu olaydan iki yıl sonra, yani 680 yılında III. İstanbul Konsili toplanmış, 16 Eylül 681 tarihinde de Monofizizm'in sapıklık olduğu ilan edilerek konsil sonlandırılmıştır (Madrigal, 2014: 23).

685 yılında 33 yaşındayken ölen IV. Constantinus'un yerine, Herakleios Hanedanı'nın son temsilcisi olan II. Iustinianus, 16 yaşında imparator olarak boy göstermiştir. İlk saltanat evresinde (685-695), Bulgarlara ve Emevilere yenilmiştir. Bir ara, çeşitli bahanelerle papayı tutuklatmak istemiş, fakat bunda başarılı olamamıştır. Arsızlıklarının sonucu olarak 692 yılında hapis cezası alsa da 695'te serbest bırakılmıştır. Aynı yıl onun yerine Leontios (695-698) imparator olmuştur. Serbest bırakılan II. Iustinianus, tahtı geri almak için mücadele etmişse de başarısız olmuş, burnu ve dilinin yarısı kesilerek hapsedilmek üzere Kırım tarafına gönderilmiştir. Bu arada Leontios'un yerine II. Tiberius (698-705) imparator olmuştu. Ancak tahtının selâmeti adına II. Iustinianus'un öldürülmesi gerekliydi. Hazar Hakanı'nın ayarladığı iki adam II. Iustinianus'u öldürecekti ama o bundan kurtuldu. Kaçmayı başaran devrik imparator, Bulgarlarla anlaşarak başkenti kuşattı ve ikinci kez tahta oturdu (705-711), (Bailly, t.y.: 144, 145, 146).

İkinci saltanat evresinde ise intikam hırsıyla hareket eden imparatorun bu zaafından yararlanan Emeviler, Kappadokia'da ve Kilikia'da bazı yerleri ele geçirmişler, hatta küçük bir Arap grubu Chrysopolis'e (Üsküdar) kadar ilerlemiştir. 711 yılında çıkarılan bir isyan daha da şiddetlenerek her yere yayıldı, neticesinde imparator ve çocukları öldürüldü. Böylece Herakleios Hanedanı kan tufanı içinde son buldu (Ostrogorsky, 1991: 134).

6.1.3. Isauria Hanedanı (717-802)

Herakleios Hanedanı'nın kötü bir macerayla son bulan hâkimiyetinden sonra Philippikos (711-713), II. Anastasius (713-715) ve III. Theodosios (715-717) sırayla imparator olmuşlardır. Bunlar arasında II. Anastasius devleti iyi bir duruma getirmek için mücadele etmişse de, bunda pek başarılı olmamıştır. 717 yılına gelindiğinde Bizans artık Kuzey Afrika'dan çekilmiş, Anadolu'nun bir bölümü Emevilerin eline

geçmiştir. Bu kötü durum karşısında halk ordu ve kilise bir araya gelerek Afrikalı komutan (aslen Suriyeli olduğu da düşünülmektedir) III. Leon'u (717-741) imparator ilan etmişlerdir. İmparatorun ilk işi Arapların ve Bulgarların saldırılarını bertaraf etmek olmuştur (Yıldız, 2009: 8).

Hıristiyanlığın devlet dini olmasından sonra tasvir kültürü çok gelişmiştir. III. Leon zamanına kadar tasvirlere taparcasına gösterilen bağlılık söz konusudur. İmparator, bunu önlemek adına 726 yılında çıkardığı bir fermanla aziz ve Meryem tasvirlerini tahrip etme hareketi (ikonoklasma ya da tasvir kırıcılık) başlatarak bütün tasvirleri yok etmeyi amaçlamıştır (Yıldız, 1982: 501).

III. Leon öldükten sonra yerine oğlu V. Constantinos (741-775) geçmiştir. Bu dönem aynı zamanda Emevi Hanedanı'nın Abbasiler tarafından tasfiye edildiği yıllara denk gelir (750). Otorite boşluğunu iyi değerlendiren imparator, özellikle Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki sınırları güvenli kılmak için özellikle Malatya, Erzurum civarına saldırılarda bulunmuştur (Yılmaz, 2015: 54). Aynı şekilde Bulgarlara karşı yaptığı taarruzlar neticesinde onları zayıflatmayı başarmıştır (Yıldız, 1982: 501).

V. Constantinos, babasından daha sert bir şekilde ikonoklast hareketini devam ettirmiştir. Öyle ki, kendisinin öncülüğünde, tasvir kırıcılığını meşru zemine oturtmak için tasvir karşıtlarından oluşan bir meclis, 754 yılında Hieria Konsili'ni gerçekleştirerek ikona yanlılarını aforoz etmiştir (Madrigal, 2014: 25).

Ölümünün ardından tahta geçen oğlu IV. Leon da (775-780) tasvir karşıtı hareketlere devam etse de bu konuda ılımlı davranmıştır. Onun ölümünden sonra oğlu VI. Constantinos (780-797) küçük yaşında imparator olmasına rağmen yönetim annesi Eirene'nin elindeydi (Demirkent, 1992: 235). Atinalı Eirene, şiddetli bir ikona yanlısıydı. Fırsat bulur bulmaz tasvir kırıcılığının karşısına dikileceği zamanı bekliyordu. O yüzden ilk zamanlarında muhtemelen tasvir karşıtlarının gücünden çekinmiştir. Eirene nihayet 24 Eylül 787 tarihinde, 8 oturumdan oluşan ve son oturumu 23 Ekim 787 tarihinde başkentteki Magnaura Sarayı'nda gerçekleşen II. İznik Konsili'nde amacına ulaşmıştır. Konsilin kararları VI. Constantinos ve Eirene tarafından imzalanmasının ardından ikona çatışmaları resmi olarak sona ermiştir. Bundan sonra ikona karşıtlığı cılız bir şekilde devam etmiştir ki bunun tehditkâr bir yanı olmamıştır (Aydın, 2007: 161; Madrigal, 2014: 26, 27).

İmparatorluğun başında bir kadın istemeyen ordu ve eyaletler, VI. Constantinos'u imparator olarak selamlıyordu. Eirene mecbur olarak yönetimden uzaklaşmıştı. Ne var ki, VI. Constantinos, kendisini destekleyenlere kötü davranarak durumu aleyhine çevirdi. Theodate adlı bir kadınla gizlice evlenmesi ise bardağı taşıran son damla olmuştur. Bunu iyi kullanan Eirene, olayı kilise mensuplarına yansıttı ve sonucunda imparator, kilisenin de nefretini kazandı. 797 yılında Anadolu'da Abbasilere düzenlediği bir seferden dönerken yakalandı, doğduğu odada annesi tarafından kör edilerek imparatorluktan uzaklaştırıldı (Yıldız, 1982: 503; Altınay, 2012: 46). Artık bir engeli kalmayan Eirene, imparatorluk tahtına oturan ilk kadın olma vasfına erişmiştir. Hatta kendisini basilissa (kraliçe) olarak değil de, basileus (kral) olarak tanımlamıştır (Tekin, 1999a: 14). Isauria Hanedanı'nın son temsilcisi olan entrikacı ve hırslı Eirene, 802 yılına kadar tahtta kalmıştır. Bu yılda çıkan bir isyanın başına geçen hazine bakanı I. Nikhophoros (802-811), onu Midilli (Lesbos) Adası'na sürgüne göndererek imparatorluktan uzaklaştırmıştır (Akyürek, 2011: 161).

6.1.4. Amorion / Frygia Hanedanı (820-867)

I. Nikhephoros, aldığı önlemlerle imparatorluğu toparlamaya çalışmıştır. Ancak, Bulgarlarla yapılan savaşta ölmüş; Bulgar Hanı Krum da, onun kafatasından bir kadeh yaptırmıştır (Yıldız, 1982: 504). Valens'ten sonra savaş meydanında ölen ikinci imparator olan I. Nikhephoros'tan sonra oğlu Stauraikos (811) imparator olmuşsa da, kısa süre sonra o da ölmüştür. Ardından I. Mikhael (811-813) imparator olmuştur. Onun da tahttan düşürülmesiyle V. Leon (813-820) imparatorluğun başına geçmiştir. İmparator olmadan önce Anatolikon themasının strategosu görevini yapan V. Leon, tıpkı adını aldığı III. Leon gibi tasvir düşmanıydı (Aydın, 2002: 10).

II. Mikhael'in (820-829) tahta geçmesi Amorion Hanedanı'nın başlangıcı olmuştur. Lakabı kekeme olan imparatordan sonra yerine oğlu Theophilos (829-842) geçmiştir. Bu imparator, sanata ve bilime önem vermekteydi, hatta İslam bilim ve sanatına hayranlığıyla bilinmektedir (Ostrogorsky, 1991: 193). Ölümünden sonra yerine, Amorion Hanedanı'nın son temsilcisi III. Mikhael (842-867) geçmiştir. Ayyaş olan lakabı, saltanatının son 5 yılındaki sefahat hayatından kaynaklanmaktadır (Norwich, 2013a: 74). Bu hayatı nedeniyle dayısı tarafından yönetimden alınsa da

866 yılında yakın dostu Basileios'un dayısını öldürmesiyle yeniden başa geçti ve dostunu evlat edinerek imparatorluğa ortak etti. III. Mikhael'in dayısını öldüren Basileios, 867 yılında da imparatorun kendisini öldürdü. Böylece Amorion Hanedanı sona ermiş ve yerine, Bizans'a ikinci altın çağını yaşatan Makedon Hanedanı idareyi devralmıştır (Bailly, t.y.: 186).

6.1.5. Makedonya Hanedanı (867-1056)

Bizans tarihini en parlak dönemi olan Makedon Hanedanı'nın ilk temsilcisi I. Basileios'tur (867-886). Önceleri at terbiyecisi olan I. Basileios, zamanla yükselerek III. Mikhael'in elinden Ayasofya'da taç giydi ve imparatorluğa ortak oldu (Vasiliev, 1943, 381). Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi daha sonra onu öldürmüştür.

I. Basileus'un imparator olmasıyla birlikte imparatorluğun sınırları tekrar Yukarı Fırat'a kadar taşınmış, Abbasilerin üzerine gidilerek 873'te Samsat (Adıyaman) alınmış, 878-879 yıllarında Kappadokia ve Kilikia'da başarılı seferler düzenlenmiştir (Diehl, 2018: 106). Yine bu dönemde kilise ile problemler halledilmiş, hukuksal düzenlemeler yapılmış ekonomik ve sosyal alanlarda ilerleme kaydedilmiştir (Yıldız, 1982: 510). Yerine oğlu VI. Leon (886-912), bir müddet kardeşi Aleksandros ile (912-913) ortak imparator olmuştur. Ancak Aleksandros'un sefahat hayatı nedeniyle asıl idare VI. Leon'daydı. Sophos (bilge) lakaplı bu imparator, babası gibi bilime ve sanata yatkındır. Hatta onun gaipten haber veren bir peygamber ya da sihirbaz olduğunu bile iddia etmişlerdir. Zamanında geniş içerikli kanunlar hazırlanmış, imparatorluk otoritesi daha sağlamlaştırılmıştır (Ostrogorsky, 1991: 225, 226; Gregory, 2018: 255). VI. Leon öldüğünde tahta geçen oğlu VII. Constantinos (913-959) henüz çok küçüktü. Bu arada Bulgar saldırıları nedeniyle askeri idare zor durumdaydı. İmparatorun yaşının küçük olması nedeniyle I. Romanos (920-944), kızı Helena'yı imparatorla evlendirerek kendini meşrulaştırdı ve basileopator (imparatorun babası) unvanıyla iktidara ortak oldu. Yeni imparator, Bulgar saldırılarına karşı önlemler alsa da, onların başkent Constantinopolis önlerinde kadar gelmelerine engel olamamıştır. 944 yılında oğulları tarafından tahttan el çektirilmek zorunda bırakılmıştır. Ancak VII. Constantinos da onları bertaraf ederek 959 yılına kadar tahtın hâkimi olmuştur (Demirkent, 1992: 236). Oğlu II. Romanos'un (959-963), babasına nazaran kısa süren saltanat hayatında

Müslümanlara karşı zaferler kazanılmıştır (Yıldız, 1982: 515). Ancak bu zaferler kendisinin marifetiyle değil, komutan Nikhephoros Phokas sayesinde olmuştur. II. Romanos'un ani ölümü üzerine bahsi geçen komutan, II. Nikhephoros (963-969) unvanıyla idareyi eline alarak devleti kısa sürede toparlamıştır. Bu dönemde Antakya alınmış, Halep ise Bizans'a tabi olmuştur (Öztuna, 1990: 435). II. Nikhephoros'un ölümünden sonra I. Ioannes Tzimiskes (969-976) imparatorluğa gelmiştir. Bu dönemindeki en büyük değişiklik, nümismatik açıdan Anonim Follis olarak tanımlanan ve üzerinde imparator portresi yerine Hz. İsa tasvirleri bulunan sikkelerin bastırılmış olmasıdır. Anonim Follis etkisi yaklaşık 100 yıl boyunca devam etmiştir (Tekin, 1999a: 14).

II. Nikhephoros'un katili olan I. Ioannes Tzimiskes, Fatımîlerle, Abbasilerle, Ruslarla savaşmış ve Antakya, Humus, Nazeret, Caesarea (Filistin) gibi yerleri Herakleios'tan 345 yıl sonra yeniden Bizans'a kazandırmıştır. Bu askeri zaferler Bizans tarihinin 10. yüzyıldaki en büyük başarısı olmuştur. İmparatorun başkent Constantinopolis'e geldiğinde ilk işi, sefer esnasında ele geçirdiği Hz. İsa'nın sandaleti ve John Babtist'in Haçı'nı Ayasofya'ya teslim etmek olmuştur. Ayrıca, Üsküdar'da cüzzamlılar için bir hastane açtırmış ve hastaları bazen kendi eliyle yıkamıştır (Dikici, 2009: 257).

I.Ioannes Tzimiskes'in ölümünden sonra 18 yaşında tahta geçen II. Basileios'un (976-1025) uzun saltanat dönemi iyi başlamamıştır. I. Ioannes Tzimiskes ölünce ünlü general Bardas Skleros kendini imparator ilan etmiş, sonucunda ise 3 yıl sürecek bir iç savaş başlamıştır. Bardas Skleros'un durdurulması için Bardas Phokas görevlendirilmiştir. 979 yılında Skleros, Araplara sığınmak zorunda kaldı. Ancak bu sefer de Bardas Phokas 987 yılında kendini imparator ilan etti. Anadolu'nun büyük kısmını arkasına alan Phokas, başkenti karadan ve denizden kuşatmayı planlıyordu. Bunun üzerine II. Basileios, Rus Prensi Vladimir'den yardım istedi. Gelen yardımla beraber isyan 989 yılında sona erdirildi (Levtchenko, 1999: 169; Yıldız, 1982: 518). Bu arada iç karışıklıktan yararlanan Bulgarlar, Makedonya'yı, eski Bulgar bölgesini, Arnavutluk'u, Teselya'yı ve Larissya'yı ele geçirerek yeniden büyük bir devlet kurmuşlardır. II. Basileios, intikam almak umuduyla yola çıksa da yapılan ilk iki savaşı kaybeder. 990 yılında üçüncü defa Bulgarlar üzerine yürür ve Bulgarların önceden aldığı toprakları tekrar geri alır.

Bulgar seferini derinleştirilmek isteyen imparator, Fatımîlerin Suriye'yi ele geçirdiği haberi ulaşınca harekâtı yarıda keser ve Fatımîler üzerine yürür. Kısa süre sonra da Halep ve bütün Suriye tekrar Bizans'a bağlanır.

Bulgarlara son darbe 1014 yılında vurulmuştur. 1018 yılında da başkentleri Okrida'nın da alınmasıyla Bulgar Krallığı'nın bütün izleri silinmiş, ele geçirilen esirlerin bir bölümünün gözleri kör edilmiştir. Bulgarlara karşı son derece acımasız olan imparatora Bulgaroctonus (Bulgar kasabı) lakabı takılmıştır. Dönemin önemli dini gelişmesi ise Rusların, Bizans'ın etkisiyle Hıristiyan olmalarıdır. Yükselme devrinin en son hükümdarı olan II. Basileios, 1025 yılında başkent Constantinopolis'te ölmüştür. (Dikici, 2016b: 301, 302; Cheynet, 2016: 79; Thema Larousse, 1993: 112).

Kardeşi VIII. Constantinos, imparator olunca gençliğindeki gibi eğlenceyi elden bırakmamıştır. Devleti yönetmeye pek de istekli olmayan bu imparator, tahtı kızlarına bırakmanın sakıncalı olduğunu düşünerek kızı Zoe'yi Romanos Argyros ile evlendirdikten bir süre sonra ölmüştür. Artık yeni imparator III. Romanos olarak anılır. Bu imparator, Roma imparatoru Marcus Aurelius' u (161-180) örnek alarak onun gibi felsefi konuşmalar ve tartışmalar yapar, I. Iustinianus gibi görkemli binalar inşa ettirirdi. II. Basileios ile makine gibi çalışan ordu, III. Romanos zamanında Müslüman Araplarla karşı karşıya geldiğinde Arapların attığı savaş çığlıklarından korkarak savaş meydanını terk edecek kadar yozlaşmıştır. (Dikici, 2009: 278, 279).

1034 yılında kalp yetmezliğinden hayatını kaybeden III. Romanos'un öldüğü günün akşamında imparatoriçe Zoe ile evlenen Mikhael, yeni imparator olarak IV. Mikhael (1034-1041) unvanıyla iktidara gelmiştir. İleri derecede sara hastası olan imparator, devlet işleriyle pek ilgilenmemiştir. Balkanlarda toprak kayıpları yaşanmış, Yunanistan'da isyan başlamıştır. İsyanlar kısa sürede bastırılsa bile yerine yenileri ekleniyordu ve Bizans ordusu isyanları bastırmakta yetersiz kalıyordu. Nitekim Zeta Prensi Etienne Voislav'ın itaat altına alınması için gönderilen ordu bozguna uğratılmıştır (Yıldız, 1982: 520). İmparator 1042 yılında ölünce yerine yeğeni V. Mikhael (1041-1042) gelmiştir. Babası, Haliç'te gemi yapım tezgâhlarında kalafatçı olarak çalıştığı için kendisi de Kalafatçı Mikhael lakabıyla anılmıştır. Bizans tarihinin en seviyesiz, karaktersiz ve ikiyüzlü yöneticisi olan bu imparator, Zoe'nin kendisini zehirletmek istediğini düşünerek kafasını kazıtıp onu Büyükada'da

bir manastıra kapatmıştır. Bunun üzerine ayaklanan halk saraya yürüdü. Zoe, manastırdan getirildi. Zoe'nin kız kardeşi Theodora da bağlı olduğu manastırdan çağırıldı. Ayasofya'da yapılan törenle Bizans tarihine ilk kez iki kız kardeş, devleti yönetmeye başladı (1042). Bu arada V. Mikhael kör edilip sürgüne gönderildi (Dikici, 2016a: 184).

İmparatorluğun başına geçen iki kız kardeş, yönetime bir erkek gelmezse uzun süre iktidarda kalamayacaklarını biliyorlardı. Manastıra çekilmiş olan Theodora evlenmek istemedi. Zoe ise, 1042 yılında IX. Constantinos Monomakhos (1042-1055) ile evlenerek ona imparatorluğu vermiştir. Sefahat hayatıyla hazinenin boşalmasına neden olan ve aynı zamanda ahlak yoksunu bu kadın artık kendini ibadete vermişti. Öyle ki, imparatorun metresi Maria Sklerina'ya bile ses çıkarmıyordu. Eski coşkun hayatından eser kalmayan Zoe, öldüğünde 72 yaşındaydı (Yıldız, 1982: 522; Altınay, 2012: 75).

İmparator IX. Constantinos da sefahat hayatı sürmeye meraklıydı. Doğal olarak zaten pek anlamadığı devlet işlerini idare edemedi. Yönetimdeyken ilk karşılaştığı tehlike, George Maniakes İsyanı'dır. Normal şartlarda Maniakes, Sicilya Adası'nda Bizans hâkimiyetini yeniden tesis için görevlendirilmiştir. Sefer sırasında Araplara karşı büyük başarılar kazanmıştır. Başarıları devam ederken geri çağırılan Maniekes isyan çıkararak kendini imparator ilan etmiştir. Ordusuyla harekete geçen asi komutan, kendisine karşı hazırlanan Bizans ordusunu yenmiştir, fakat savaş esnasında bir ok darbesiyle ölmüştür. Ordusu ise dağılmıştır. Bu dönemde Rus saldırıları da şiddetli olmuştur ancak, eğitimli askerler sayesinde saldırılar bertaraf edilmiştir (Dikici, 2009: 291).

IX. Constantinos döneminin en büyük olayı, Roma Katolik Kilisesi ile Constantinopolis Ortodoks Patrikliği'nin birbirinden resmen ayrılmış olmasıdır. 1043 yılında Constantinopolis Patrikliği'ne getirilen Michael Cerularius'un zamanla Constantinopolis'te yaşayan Latinler üzerindeki kontrolü ve seküler otoriteye hâkim olma arzusu gibi bürokratik dindarlık olarak tanımlanabilecek adımlar atması, aynı zamanda Roma Katolik Kilisesi'nin uzlaşmadan uzak tavrı, iki kilisenin birbirini aforoz etmesine neden olmuştur. Bu olay bir nevi Katolik ve Ortodoks mezheplerinin doğuşu sayılmıştır (Demirci 2005: 23). 1054 yılında gerçekleşen bu olay, sadece ayrılıkla kalmayıp iki kilise arasında mücadeleyi de arttırmıştır. Günümüze kadar her

iki kilisenin birleştirilmesi için yapılan girişimler ise başarısız olmuştur (Dikici, 2016b: 324). IX. Constantinos'un ölümüyle yerine Makedonya Hanedanı'nın son temsilcisi olan imparatoriçe Theodora (1055-1056) ikinci defa tahta geçmiştir. 1056 yılında onun da ölmesiyle Makedonya Hanedanı son ermiştir (Yıldız, 1982: 520).

Theodora ölmeden önce Mikhael Bringas'ı varisi ilan etmesi üzerine bu yaşlı yönetici VI. Mikhael (1056-107) unvanıyla imparator olmuştur. Kendisi belli bir hanedan üyesi olmadığı için yönetimde sıkıntılar çekmiştir. Zaten Bizans'ta bir imparator hanedan üyesi değilse hâkimiyetini sürdürmesi için halkın, ordunun ve senatonun gücüne dayanması gerekir. Ancak bu yaşlı imparator orduya pek de iyi davranmamıştır. O, kendisini tebrik için huzuruna gelen ordu komutanı Isaakios Komnenos'u ve askerlerini azarlamıştır. Buna kızan askerler, Ayasofya'da toplanıp Isaakios'u imparator ilan ederler. Alında imparator olma hevesi olmayan bu komutan, artık I. Isaakios Komnenos (1057-1059) unvanıyla Bizans'ın yeni hâkimi olmuştur (Dikici, 2009: 295).

Komnenos Hanedanı'nın bu ilk temsilcisi, tahtta kısa süre kalmasına rağmen Macarlara ve Peçeneklere karşı başarı kazanmıştır. İçi boşalmış olan hazineye gelir sağlamak amacıyla arazilere el koymuştur. Buna kilise arazileri de dâhildir. Ancak bu hareket tepkisiz kalmamış, kilise onun ayağını kaydırarak yerine X. Constantinos Dukas'ı (1059-1067) imparator yapmıştır (Ostrogorsky, 1991: 314, 316). Böylece ileride yönetime gelecek olan Komnenos Hanedanı şimdilik son bulmuştur.

6.1.6. Dukas Hanedanı (1059-1081)

X. Constantinos, zamanında devlet harcamalarının artması üzerine devlet fakirleşmeye başlamıştır. Öyle ki imparator, memuriyetleri parayla satma yoluna bile gitmiştir. Daha ilginci ise, masrafları kısmak amacıyla ordudaki asker sayısını azaltmıştır. Bu durum birden fazla bölgede mücadele eden Bizans'ın etrafının yavaş yavaş ateş çemberine dönmesine neden olmuştur. Nitekim Macarlar Belgrad'ı kolaylıkla almıştı. Artık dünya savaş sahnesinde boy göstermeye başlayan Oğuz Türkleri de Balkanlara akınlar düzenlemiştir. Ancak Bizans'ın imdadına ordu değil, salgın bir hastalık yetişmiştir. Balkanlardaki Oğuz Türklerinin büyük kısmı hastalıktan ölmüş, geri kalanı da çekilmek zorunda kalmıştır (Dikici, 2009: 302). Ama Bizans için asıl tehlike doğudaki Selçuklu Türkleridir. Sultan Alp Arslan

(1063-1072), 1065 yılında Ani'yi fethederek Anadolu içlerine kadar girmiş, Kayseri'yi almıştır (Levtchenko, 1999: 197). Bütün bu olanlara bakıldığında X. Constantinos'un verdiği kararların yanlışlığı anlaşılmaktadır. Kilisenin ve sivil partinin desteğiyle başa gelen imparatorun, ordudaki asker sayının azaltılmasına yönelik kararı, rakip askeri partinin gücünü kırmak için attığı bir adım olarak da yorumlanabilir.

X. Constantinos'un ölümünden sonra karısı Eudokia, oğulları Mikhael, Andronikos ve Constantinos'un naibesi olarak tahta geçmiştir. Ancak üst üste gelen başarısızlıklar nedeniyle muhalefette olan askeri partinin desteği ve Eudokia'nın isteği üzerine IV. Romanos Diogenes (1068-1071) imparator olmuştur (Yıldız, 1982: 523). Ancak durum askeri açıdan tam felâkettir. Moralsiz, donanımsız ve aidiyet duygusu yok olmaya başlayan paralı askerlerden oluşan ordunun tüm eksikleri giderilmeye çalışılmıştır (Dikici, 2009: 303). İmparator, kısmen başarılı seferlerde bulunsa da, ordunun asıl sınavı Malazgirt Savaşı'nda belli olacaktı. Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Malazgirt'i fethetmesi ve Urfa'yı da kuşatması Bizans'ta tedirginlik yaratmıştır (Roux, 1998: 122). Bunun üzerine hazırlanan Bizans ordusu, Malazgirt Ovası'nda 26 Ağustos 1071 tarihinde Selçuklularla karşılaşmıştır. Tarihe Malazgirt Meydan Muharebesi olarak geçen bu savaşta Türkler galip gelmiş, imparator IV. Romanos esir edilmiştir. Ancak Sultan Alp Arslan onu fidye karşılığında serbest bıraksa da, imparator için asıl felaket bundan sonra olmuştur. Kendisi tahttan indirilerek ve kör edildi. Onun yerine ise VII. Mikhael Dukas (1071-1078) tahta geçti. Yeni imparator da, IV. Romanos'un Selçuklularla yaptığı barış anlaşmasını reddetmiştir (Öztuna, 1964: 68; Luttwak, 2012: 218). Eğer anlaşma kabul edilseydi, Türkler belki de Bizans topraklarına taarruz etmeyecek ve iki taraf da bir müddet sorun yaşamayacaktı. Üstelik oluşacak barış ortamı sayesinde Bizans ordusu yeniden toparlanabilirdi. Fakat anlaşmanın reddedilmiş olması Malazgirt Savaşı gibi büyük askeri başarının kıymetini gölgeliyordu. Bu yüzden galip olmanın karşılığını alamayan Türkler, Anadolu'da Bizans'ı daha çok rahatsız etmeye başlamışlardır.

İmparator VII. Mikhael de sivil parti desteğiyle başa geldiği için orduyu pek önemsememiştir. Bu yüzden Selçuklular, Peçenekler ve Normanlar Bizans topraklarını rahatlıkla ele geçiriyorlardı. Çünkü karşılarında güçlü bir Bizans ordusu yoktu. Kötü gidişe dur demek için çare olarak askeri parti tarafından desteklenen

Anatolikon Thema'sının Strategos'u Nikhephoros Botaneiates, III. Nikheohoros Botaneiates (1078-1081) unvanıyla imparator olmuştur (Yıldız, 1982: 524). Burada şunu ilave etmek gerekir ki, bu imparator tahta çıkarken Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah kendisine yardımcı olmuştur. Bu sayede Anadolu Selçukluları, Üsküdar'a kadar topraklarını genişletmiştir (Levtchenko, 1999: 198).

İlerlemiş yaşı nedeniyle etkili olamayan bu imparator, iç ve dış sorunlarla mücadele edemiyordu. Bunun üzerine I. Aleksios Komnenos (1081-1118) imparator ilan edildi. III. Nikhephoros da kalan hayatını bir manastırda keşiş olarak sürdürdü (Öztuna, 1990: 439). Böylece Dukas Hanedanı sona erdi. Sırada ise, I. Isaakios Komnenos'la başlayan ancak kesintiye uğrayan Komnenos Hanedanı'nın yöneticileri olacaktır.

6.1.7. Komnenos Hanedanı (1081-1185)

Hanedanın ilk temsilcisi I. Isaakios Komnenos olsa da, bu ailenin asıl başlangıç tarihi olarak I. Aleksios Komnenos'un tahta çıktığı 1081 yılı genel kabul görür. Çünkü bu tarihten itibaren kesintiye uğramaksızın 1185 yılına kadar imparatorluğu Komnenos ailesi temsil edecektir.

Bizans İmparatorluğu'nun 76. hükümdarı I. Aleksios Komnenos, tahta çıktığında Bizans'ın durumu hiç de iyi değildi. Türkler Anadolu'da, Peçenekler Balkanlarda, Normanlar Adriyatik tarafında Bizans'a karşı ilerliyorlardı. Böyle bir durumda rakiplerini birbirine düşürme politikası izleyen imparator, bunda son derece başarılı olmuştur. Kumanları Peçeneklere kışkırtarak Peçenek tehlikesinden kurtulmuş, İzmir'de Çaka Bey ile onun kayınpederi Sultan I. Kılıç Arslan'ı birbirine düşürerek Çaka Bey'den kurtulmuştur (Yıldız, 1982: 526, 527). Ancak bu döneme damgasını vuran en önemli olay ise Haçlı Seferleri'nin (1095-1291) başlamasıdır. Haçlı Seferleri'nin nedenlerinin başında, Selçukluların Anadolu'yu ve başta Kudüs olmak üzere Filistin'in büyük bir kısmını ele geçirmesi üzerine imparator I. Aleksios Komnenos'un 1091 yılında Papa II. Urbanus'a (ya da Urbain) mektup yazarak kendilerine yardım etmelerini istemesi gelmektedir. 1095 yılında İtalya'dan Fansa'ya geçen papa, aynı yılın kasım ayında Clermont Konsili'ni toplamıştır. Burada yaptığı çağrıyla Bizans'a yardım edilmesini ve kutsal topraklardaki Müslüman Türk

varlığına son verilmesini duyurdu. Avrupa'nın her yerinden toplanacak Hıristiyanlarla büyük bir ordu kurulmasını önerdi (Sırma, 2017: 33, 34). Aslında Bizans için ne yaptığını bilen profesyonel bir Haçlı ordusu lazımdı. Ancak, durum öyle değildi. Gelen Haçlıların ilk bölümü başıbozuk, serseri güruhu olduğu için geçtikleri her yerde Bizans'a çok zarar verdiler (Dikici, 2016a: 190). Hatta başkent Constantinopolis'e vardıkları zaman, şehri yağmalamışlar, kilise çatılarındaki kurşunları bile söküp Yunanlara satmışlardır (Aktaran; Sırma, 2017: 40). Yaptığı hatanın bedelini ödeyen imparator I. Aleksios, Haçlıları diplomasiyle dize getirerek onların kendisine biat etmelerini sağlamıştır (Diehl, 2018: 153). I. Haçlı Seferi'nin Bizans'a verdiği zarara rağmen imparator bu durumdan kazançlı çıkmıştır. Çünkü bu sefer sonunda İznik, İzmir, Urfa, Antakya ve Kudüs gibi önemli yerler Haçlıların eline geçmiş, Türkler ise iyice geriye çekilmişlerdir (Cheynet, 2016: 95). Haçlı Seferleri'ni yaptığı ateşli konuşmalarla başlatan papa II. Urbain ise, Kudüs'ün Haçlılar tarafından ele geçirildiği haberini alamadan ölmüştür (Runciman, 1989: 222).

İmparator I. Aleksios'un ölümünden sonra tahta oğlu II. Ioannes Komnenos (1118-1143) geçmiştir. Yeni imparator, babasının politikalarını aynen devam ettirmiştir. Babasına verdikleri sözden dönerek kendi bağımsız krallıklarını kuran Haçlılarla ve Selçuklularla mücadele etmiştir. Sonucunda Antakya tekrar Bizans'a bağlanmıştır. Yine bu dönemde Normanlar yenilgiye uğratılmış, Kilikya Bölgesi itaat altına alınmıştır. İyice güçlenen Peçeneklere ise ağır bir darbe indirmiştir (Yıldız, 1982: 530).

Av sırasında zehirli bir okla öldürülen imparatorun yerine oğlu I. Manuel Komnenos (1143-1180), parmağında imparatorluk yüzüğü, başında tacı ve sırtında arguvan rengi peleriniyle imparator olmuştur. Bu dönemde hem Anadolu Selçuklularına karşı başarılı seferler yapılmış hem de İtalya'da önemli bölgeler ele geçirilmiştir. Ayrıca, buldukları ilk fırsatta bağımsız hareket eden Antakya ve Kudüs krallıkları da itaat altına alınmıştır (Dikici, 2016b: 370, 374, 376). 1145 yılında, Musul ve Halep emiri İmameddin Zengî'nin, Urfa'yı Haçlılardan alması üzerine II. Haçlı Seferi (1147-1149) düzenlenmiştir (Dikici, 2009: 336). II. Haçlı Seferi ilkinden farklıydı. Çünkü, I. Haçlı Seferi daha çok çapulcu, serseri takımı ve kralların emrinde olan kontlarla, baronlarla gerçekleşmiştir. II. Haçlı Seferi'nde ise, Alman imparatoru

III. Conrad, Fransa kralı VII. Louis gibi hükümdarların bizzat kendileri vardır. Ancak, Alman ve Fransız ordularının büyük bölümü Selçuklular tarafından imha edilmiştir (Sırma, 2017: 100, 101). İmameddin Zengî'nin yerine geçen oğlu Nureddin Zengî de II. Haçlı Seferi'nin sonucunu tayin eden mücadeleyi gerçekleştirerek aralarında Antakya Prinkepsi de olmak üzere birçok kişiyi kılıçtan geçirmiş, bir kısmını da esir almıştır. Bu netice Avrupa'da hüzün, İslam dünyasında ise sevinç yaratmıştır (Esir, 1987b: 130).

İmparator I. Manuel Komnenos'un ölümüyle Bizans İmparatorluğu daha kötü bir duruma gelmiştir. Onun yerine oğlu II. Aleksios Komnenos (1180-1183) tahta geçtiğinde henüz 12 yaşındaydı. Kendisine oluşan muhalefet nedeniyle boğdurularak öldürülmüştü. Yerine ise I. Manuel Komnenos'un kuzeni I. Andronikos Komnenos (1183-1185) imparator olmuştur. İki yıl tahtta kalan bu hükümdar, Komnenos Hanedanı'nın son temsilcisidir. Kendisi, devleti toparlamak adına çok sert önlemler almıştır. Ancak imparatorluğun Normanlar, Sırplar ve Macarlar tarafından işgaline cevap verememiştir. Başkent halkı tarafından kurtarıcı ilan edilerek geldiği imparatorluğa, 1185 yılında aynı halk tarafından yapılan işkenceyle ölmüştür (Yıldız, 1982: 533).

6.1.8. Angelos Hanedanı (1185-1203)

Bizans tarihinin en kötü yönetim gösteren hanedanları arasında Angeloslar en başta yer almaktadır. II. Isaakios Angelos (1185-1195/1203-1204), Angelos Hanedanı'nın ilk temsilcisi olarak imparatorluk tahtına geçmiştir. İlk zamanlarda iyi bir yönetim sergilemiştir. Normanlara ve Macarlara karşı başarılar kazanılmıştır (Norwich, 2013b: 151). II. Isaakios döneminin en büyük olayı ise III. Haçlı Seferi (1189-1192) olmuştur. Fatımîleri ortadan kaldırarak dikkatleri üzerine çeken Selahaddin Eyyûbi, 4 Temmuz 1187 tarihinde de Hıttîn Savaşı sonunda Kudüs'u fethetmiştir (Demirkent, 1996: 536). Bu olay bütün Avrupa'da şok etkisi yaratmıştır. Kudüs'ü geri almak için İngiltere Kralı Richard (Aslan Yürekli Richard), Fransa Kralı Philippe Auguste ve Alman imparatoru Frederich Barbarossa büyük ordularda yola koyulmuşlardır (Sırma, 2017: 129; Maalouf, 2018: 190, 193). Ancak III. Haçlı Seferi, Kudüs geri alınamadığı için başarılı sayılmayan bir sefer olarak görülmüştür (Öztuna, 1964: 101).

II. Isaakios Komnenos'un kötü yönetimini daha iyi hale getirmek amacıyla kardeşi III. Aleksios Angelos (1195-1203), darbeyle onu tahttan indirmiş ve gözlerini de kör etmiştir. Bu imparator, kendisini III. Aleksios Angelos Komnenos olarak isimlendirmiştir. 8 yıllık saltanatında Bizans hiç olmadığı kadar çaresiz kalmıştır. Ordu, Sırplar ve Bulgarlara mağlup olmuş, hatta IV. Haçlı Seferi (1202-1204) sonucunda, 17 Temmuz 1203 tarihinde Haçlılar İstanbul'a girmiştir. İmparator ise çareyi kaçmakta bulmuştur. Yerine yeniden II. Isaakios ve oğlu IV. Aleksios Angelos (1203-1204) gelmiştir. Ancak kısa süren bu saltanata V. Aleksios Angelos Dukas (1204) son vermiştir. Aynı yılın 13 Nisan'ında ise Haçlılar başkent Constantinopolis'i kesin olarak işgal etmişlerdi. Böylece Büyük Constantinus'tan beri ele geçirilemeyen Bizans, Haçlılara boyun eğmiştir (Bailly, t.y.: 369; Yıldız, 1982: 534). Çatışmalar bittikten 9 saat sonra Haçlılar başkentte yağma hareketlerine başlamışlardı. Kent 3 gün boyunca, başıboş Haçlıların talanına maruz kaldı. Evlere girildi, savunmasız insanlar öldürüldü. Çocuklar köle olarak satıldı. Kilise ve manastırlarda bulunan kutsal eşyalar çalındı. Büyük Constantinus'tan bu yana toplanan ve korunan sanat eserleri yok edildi (Levtchenko, 1999: 228, 229). Sonuç olarak Latinlerin gerçekleştirdiği IV. Haçlı Seferi Müslümanlardan çok, mezhep ayrılığı ve siyasi gerekçelerle nefret edilen Ortodoks Bizans'a zarar vermiştir (Uslubaş ve Dağ, 2007: 131).

6.1.9. Laskaris Hanedanı (1204-1261)

Bizans'ın düşmesinin ardından devlet erkânı, Latinler tarafından işgal edilmeyen bölgelerde devletler kurmuşlardır. Bunlardan biri, III. Aleksios Angelos'un damadı I. Theodoros Laskaris'in (1204-1222) kurduğu İznik İmparatorluğu'dur. Diğeri de I. Andronikos'un torunları Aleksios ve David tarafından kurulan Trabzon İmparatorluğu'dur (Ostrogorsky, 1991: 393). İki imparatorluktan en önemlisi şüphesiz İznik İmparatorluğu'dur. İmparatorluk kurulurken Bizans örnek alınmış, Bilgin Mikhael Autoreianos patrikliğe yükseltilerek I. Theodoros'a taç giydirmiştir. Böylece İznik, İstanbul'dan kovulan Bizanslıların, Latinlere karşı yeni siyasi ve dini merkezi olmuştur (Yıldız, 1982: 535). Bu arada Bulgarlarla uğraşan Haçlılar, kurulan yeni devlete karşı önlem alamamışlardır. Fırsattan istifade eden I. Theodoros, hâkimiyet alanını hızla

genişletmiştir. 1211 yılında Anadolu Selçukluları ile yapılan savaş esnasında ordusunun kaybedeceğini düşünen imparator, risk alarak Sultan I. Keyhüsrev'i teke tek dövüşmeye davet eder. Daveti kabul eden sultan, I. Theodoros tarafından öldürülür. Bu durum İznik-Bizans İmparatorluğu için büyük zafer olmuştur (Dikici, 2016b: 412, 413).

I.Theodoros'un yerine üvey oğlu III. Ioannes Dukas Vatatzes (1222-1254) imparator olmuştur. Bu dönem de, tıpkı I. Theodoros zamanında olduğu gibi başarılı geçmiştir. III. Ioannes, Latinleri 1225 yılında bozguna uğratmıştır.1235 ve 1236 yıllarında başkent Constantinopolis kuşatılmıştır. 1246 yılında Selanik ve Makedonya ele geçirilmiştir (Stathakopoulos, 2018: 176). Ardılı olan oğlu II. Theodoros Laskaris (1254-1258), İznik'i bilim merkezi yapmıştır. Siyasi ve askeri alanda ise bilimde olduğu kadar başarılı olamasa da Bulgarlara karşı başarılı seferler yapmıştır. Sara hastalığı nedeniyle saltanatı kısa sürmüştür (Dikici, 2009: 384; Diehl, 2018: 181). Oğlu, IV. Ioannes Laskaris (1258-1261), Laskaris Hanedanı'nın son temsilcisi olarak küçük yaşta tahta geçmiştir. Naipliğine ise ordunun başkomutanı Georgios Muzalon atanmıştır. İznik'teki ayin sırasında diğer komutan Mikhael Palaiologos, Georgios ile kardeşlerini katlettirmiştir. 1 Ocak 1259 tarihinde ise VIII. Mikhael Palaiologos (1259-1282) unvanıyla kendisini müşterek imparator ilan etmiştir. 1261 yılına kadar IV. Ioannes ve VIII. Mikhael yönetimi paylaşmışlarsa da, aynı yıl içinde IV. Ioannes'i kör ettirerek onu tahttan uzaklaştırmıştır. Böylece yönetimi tek başına sürdürmüştür. Bu imparatorun amacı tıpkı kendinden önceki imparatorlar gibi Constantinopolis'i ne pahasına olursa olsun ele geçirmekti (Dikici, 2016b: 418; Stathakopoulos, 2018: 181). Hazırlıklarını yapan imparator gizli bir yol üzerinden başkente girmeyi başarmış ve kenti ele geçirmiştir. Bunun üzerine Latin imparatoru, Venedikliler, Latin patrik ve Katolik din adamları şehirden kaçmışlardır (Morgan, 2010: 101; Levtchenko, 1999: 239). Böylece Bizans'ın 57 yıllık Latin esaretinden kurtuluşu gerçekleşmiştir.

6.1.10. Palaiologos Hanedanı (1261-1453)

Palaiologos Hanedanı'nın kurucusu VIII. Mikhael sayesinde başkent Latinlerden kurtarılmış ve Bizans İmparatorluğu yeniden Constantinopolis'e taşınmıştır. Ancak bu dönem oldukça sıkıntılı geçmiştir. İmparatorluğun iç ve dış

ticareti Venediklilerin ve Cenevizlilerin eline geçmiştir. Topraklarında ise Trabzon Rum İmparatorluğu, Franklar, Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Moğollar ve Türkler tehlike oluşturmaktaydı. VIII. Mikhael, kırılgan bir noktada olan imparatorluğu ayakta tutabilmek için Papa X. Gregorius'tan yardım istemiştir. Yardım karşılığında da Roma ve Constantinopolis kiliseleri birleştirilecek ve Roma Katolik Kilisesi'nin üstünlüğü kabul edilecekti. 6 Temmuz 1274 tarihinde gerçekleştirilen Lyon Konsili'nde iki kilise birleştirilmiştir. Papanın baskısıyla da Napoli Kralı ve Venedikliler, Bizans ile anlaşmaya varmışlardır. Roma Katolik Kilisesi'nin üstünlüğünün kabul edilmesi üzerine Ortodoks olan Bizans halkı, imparatora isyan etmiştir. Halk desteğini kaybeden ve kısmen başarılı olsa da genel itibariyle kötü yönetim sergileyen VIII. Mikhael ölürken oğlu II. Andronikos Palaiologos'a (1282-1328) artık çökmeye başlayan bir devlet bırakmıştı (Yıldız, 1982: 540, 541).

II. Andronikos'un talihsizliği, askeri harcamaların hazineyi bomboş bırakması ve Osmanlıların tarih sahnesine çıkmasıdır. Kendisi, maddi gücü olmayan Bizans ekonomisini Venediklilere teslim etmiştir. Hepsinden önce, imparatorun kafasındaki ilk düşünce, Ortodoks olan Constantinopolis Kilisesi'nin Katolik olan Roma Kilisesi'nden ayrılmasıydı. Babasının yaptığı kiliseleri birleştirme hareketi oğlu II. Andronikos tarafından reddedilmiştir. Ancak zorluklar henüz bitmemiştir. Aynı yıllarda Moğol saldırılarından kaçan birçok Türk kavmi Anadolu'ya, Bizans topraklarına girmeye başlamıştır. Yıllar geçtikçe şiddetlenen akınlar neticesinde Bizans'ın zaten zayıf olan savunma sistemi bozulmuştur. Öyle ki, 1300 yılına gelindiğinde Bizans'ın elinde Anadolu'da İznik, İzmit, Bursa, Alaşehir, Manisa gibi kale-şehirler ile Karadeniz Ereğlisi, İzmir ve Foça limanları kalmıştır. Bunlardan Bursa şehri, 1326 yılında Osmanlı hükümdarı Orhan Gazi tarafından fethedilmiş ve Osmanlının merkezi de bu şehre taşınmıştır (Dikici, 2009: 397, 38; Armağan, 1996: 79).

İmparator II. Andronikos'tan sonra yönetime gelen III. Andronikos Palaiologos (1328-1341) zamanında İznik ve İzmit de Osmanlıların eline geçmiştir. Bunun üzerine imparator ile Orhan Gazi arasında bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre Bizans, Osmanlıların eline geçen bölgeleri bırakmıştır. Aynı zamanda yıllık haraç ödemeyi kabul etmiştir. Karşılığında ise Osmanlılar, İzmit'e ve diğer Bizans şehirlerine dokunmayacaklardır (Cheynet, 2016: 109; Dikici, 2016b: 446;

Danişmend, 1971: 23). III. Andronikos'un 44 yaşında ölmesiyle birlikte 9 yaşındaki oğlu V. Ioannes Palaiologos (1341-1391) imparator olmuştur. Naipliğini ise babasının yakın arkadaşı Ioannes Kantakuzenos yapmak istiyordu ancak çocuk imparatorun annesi Anna de Savoyen ve patrik ona muhalefet olmuştur. Bunun üzerine Kantakuzenos kendisini Trakya'da imparator ilan etmiştir. İktidar mücadelesi esnasında soylular ve halk arasında iç savaş çıkmıştır. Kantakuzenos'u destekleyen soylulara karşı halk da merkezi hükumetin yanında yer almıştır. Ancak, aristokratların desteklediği Kantakuzenos imparator olma hedefine çok yaklaşmıştır. 1346 yılında kızı Theodora'yı Orhan Gazi ile evlendirmiş, onun gönderdiği kuvvetlerle başkent Constantinopolis'e girmiştir. İyice köşeye sıkışan V. Ioannes ve annesi, 1347 yılında Kantakuzenos'u mecburen ortak imparator ilan etmiştir. Artık yönetimde V. Ioannes ile VI. Ioannes Kantakuzenos (1347-1354) vardır. Ancak, altı yıl süren iç savaş, Bizans'ı yok olmanın eşiğine getirmiştir. Düşmanlar kritik noktaları ele geçirmiş, Bizans'a ise sadece İstanbul, Edirne, Selanik ve Peloponnessos'taki (Mora) eyalet kalmıştı (Yıldız, 1982: 544; Levtchenko, 1999: 246, 252; Kunt, 1993: 39).

1354 yılında V. Ioannes, ortak imparator Kantakuzenos'u tahttan indirmek isteyince yeniden iç savaş çıkmıştır. Ancak kaybeden bu sefer VI. Ioannes Kantakuzenos olmuştur. Kendisi imparatorluktan el çektirilerek manastıra hapsedilmiştir (Stathakopoulos, 2018: 200).

V. Ioannes, Kantakuzenos'tan kurtulmasının ardından kendi oğlunun isyanıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. 12 Ağustos 1376 tarihinde Cenovalıların da yardımıyla babasını tahttan indirerek IV. Andronikos Palaiologos (1376-1379) unvanıyla imparator olmuştur. Ancak kısa süren bu imparatorluğa Sultan I. Murad'ın desteğiyle babası V. Ioannes son vermiştir (Yıldız, 1982: 547). İkinci kez yönetimi ele geçiren V. Ioannes, artık Osmanlıya haraç ödemek zorundaydı ve seferlerde asker yardımı yapmaya mecbur kalacaktı. 1390 yılında bu sefer de IV. Andronikos'un oğlu, Yıldırım Bayezid'in de yardımıyla dedesini tahttan indirerek VII. Ioannes Palaiologos (1390) unvanıyla tahta geçmiştir. Ancak kısa süren saltanattan sonra V. Ioannes üçüncü kez tahta çıkmıştır. Bu duruma çok sinirlenen Yıldırım Bayezid, Bizans'ın haraçlarını vermesini ve imparatorun oğlu Manuel'in Osmanlı ordusuyla sefere gelmesini istemiştir. Ayrıca bir elçiyle imparator V. Ioannes'e haber

göndererek şunları demiştir: "*Altın kapı etrafına inşa edilen surlar derhal yıkılmalıdır. Yoksa ceza olarak Manuel'in gözleri kör edilecektir.*" Bunun üzerine odasına çekilen imparator, sabah ölü olarak bulunmuştur (Dikici, 2009: 423). Bu cümleden de anlaşılacağı üzere Bizans siyaseten zaten Osmanlı idaresi altına girmiştir. Fetih ise sadece zaman meselesi olarak görülmektedir.

V. Ioannes'in ölümünden sonra oğlu Manuel, II. Manuel Palaiologos (1391-1425) unvanıyla imparator olmuştur. Ancak yöneteceği toprak yok denecek kadar azdır. Artık elde başkent Constantinopolis ve Mora Yarımadası'nın bir bölümü kalmıştır. Ayrıca, yukarıda da geçtiği gibi II. Manuel, Osmanlı ordusuyla sefere çıkmaya mecbur olmuştur. Sefere katılma fikri Yıldırım Bayezid'in isteğidir. Çünkü sultan, II. Manuel ile sohbet etmeyi çok sevmektedir. Buna rağmen Bizans'ın ortadan kaldırılması gerektiğini bilmektedir. Nitekim 1394 yılında Constantinopolis, Osmanlı ordusu tarafından kuşatılmıştır. Avrupa'dan yardım isteyen II. Manuel'e karşılık verilmişse de, toplanan Haçlı ordusu 1396 yılında Niğbolu'da Osmanlı ordusuna yenilmiştir. Böylece Bizans'a yardım amacı ve Türkleri Balkanlardan atma umudu sona ermiştir. 8 yıl süren bu kuşatma başarısız olmuştur (Emecen, 2007: 91; Dikici, 2016b: 461, 462). Aynı yıllarda Timurlenk'in Anadolu'yu karıştırması Osmanlı ordusu ile Timurlular Devleti'ni savaşın eşiğine getirmiştir. 1402 yılında yapılan savaşta Osmanlı ordusu yenilince Bizans'ın fethi yaklaşık 50 yıl gecikmiştir. (Aka, 1991: 29). Daha sonra, Sultan II. Murad tarafından 1423 yılında tekrar yapılan Constantinopolis kuşatması, bu sefer de Osmanlı ordusunda baş gösteren isyan nedeniyle yarım bırakılmıştır (Morgan, 2010: 104).

II.Manuel'in yerine oğlu VIII. Ioannes Palaiologos (1425-1448) tahta geçmiştir. Bizans'ın başında artık başkent Constantinopolis ve çevresine hükmeden bir yönetici vardı. VIII. Ioannes de önceki imparatorlar gibi Ortodoks Constantinopolis Kilisesi ile Katolik Roma Kilisesi'nin birleştirilmesine karşılık Avrupa'nın Bizans'a yardım etmesini arzulamıştır. Bunun için İtalya'da konsil toplanmış, ancak Bizans halkının tepkisi nedeniyle bundan bir sonuç alınamamıştır (Yıldız, 1982: 549). Bu dönemde Bizanslıların ve papalığın teşvik ettiği Macarların önderliğinde bir Haçlı ordusu hazırlanmıştır. Türkleri Balkanlarda tamamen ortadan kaldırmak amacıyla hareket eden bu ordu, 1444 yılında Varna Savaşı olarak

adlandırılan muharebede Osmanlı ordusuna yenilmiş, Macar kralı da feci şekilde öldürülmüştür (Emecen, 2012: 527; Erdoğdu, 2013: 63).

VIII. Ioannes'ten sonra kardeşlerinin tüm itirazlarına rağmen oğlu XI. Constantinos Palaiologos (1449-1453) tahta geçmiştir. Bizans'ın bu son hükümdarı da, Avrupa'dan yardım almak umuduyla 12 Aralık 1452 tarihinde Ayasofya'da Kiliseler Birliği ayini yapılmasını emretmiştir. Sonunda halk istemese de, iki kilise arasında birlik (union) sağlanmıştır (Kordatos, 2006: 48; Altan, 2017: 67). Ancak, Latinlerin 1204 yılında yaptıklarını unutmayan ayrılıkçılar arasında Lukas Notaras adlı Grandük, Latinlerin yardımına ve kiliselerin birleşmesine oldukça sert tepki göstererek: *"Şehre Latin serpuşu yerine, Türk sarığı hâkim olsun daha iyi*" demiştir (Kordatos, 2006: 50;). Notaras'ın bu temennisi, 29 Mayıs 1453 tarihinde gerçekleşmiştir. Artık Constantinopolis fethedilmiş, imparator XI. Constantinos öldürülmüştü (Diehl, 201: 206). Bin yıldan fazla ömrü olan Bizans İmparatorluğu da tarihe karışmıştır.

7. BİZANS NÜMİSMATİĞİ

7.1. Bizans Dönemi Sikkelerinin Gelişim Süreci

Bizans sikkeleri, I. Anastasius'un (491-518) 498 yılında gerçekleştirdiği sikke reformundan son Bizans hükümdarı XI. Contantinos'a (1448-1453) kadar devam eden 955 yıllık bir dönemi kapsamaktadır.

Bizans sikkelerinin I. Anastasius'tan itibaren başlatılmasının sebebi mantıklıdır. Buna göre, kendisinden önceki sikkeler hep Geç Roma sikke tipindedir. I. Anastasius'la beraber ise özellikle bronz sikkelerde farklılık görülür (Tekin, 1996a: 20). Artık iyice bozulmuş Geç Roma Nummi'leri piyasadan kaldırılarak yerlerine iri ebatlarda ve üzerlerinde birimleri belirtilen sikkeler basılmaya başlanmıştır (Gökalp, 2009: 8). Bu reform kaçınılmazdı, çünkü kendisinden önce başlayan ve kendi döneminde de var olan yüksek enflasyon bunu gerektiriyordu (Tekin, 1999b: 16). İmparatorluğundan önce mali işlerde sorumlu olması başarılı bir reform yapmasını sağlamıştır. İyi bir birikimci olan ve gereksiz harcamalarda bulunmayan imparator, devlet hazinesine 320.000 libre altın değerinde bir servet bırakmıştır (Ostrgorsky, 1991: 60).

I.Anastasius'un para reformu, altın ve gümüş sikke birimlerinde fazla bir etki göstermemekle beraber, bu iki maden arasında bazı ayarlamalar olduğu da söylenebilir. Altın sikkenin alt birimleri olan Semissis ve Tremissis' in, Solidus' a oranla sayısal bir artışa doğru eğilim gösterdiği, yani bu sikkelerin emisyon hacminin Solidus'tan fazla olduğu görülmekteydi.

I. Theodosius (379-395) döneminde 9 Siliqua'lık birimin, 8 Siliqua'ya düşürülmesi ve bu birimin gümüş sikke biriminin üçte biri haline getirilmesi, ayrıca 5. yüzyıl başlarında gümüş sikkenin azalması, Semissis ve Tremissis'in artışını kanıtlamaktadır. Bu küçülme, altın ve bakır birimler arasında büyük bir boşluk ortaya çıkarmıştır (Gökalp, 2009: 9).

İmparator I. Anastasius'un sikke reformu daha çok bakır sikke birimlerinde yaptığı köklü değişiklikle bilinir. Bu değişikliklerin ilki, iktidarının 7. yılında (498), diğeri de 21. yılında (512) gerçekleşmiştir. Buna göre 498-512 yılları arasında darp edilen sikkeler, reformdan sonraki ilk seriler olarak bilinir. Bu sikkelerin arka yüzlerinde "M" (40 Nummia), "K" (20 Nummia), "I" (10 Nummia) gibi birimler

yerleştirilmiştir. 512-518 yılları arasında ise ikinci seri sikkeler darp edilir. 512'de darp edilen sikkeler arasında birimi "Є" (değeri 5 Nummia) olan sikke de eklenmiştir. İkinci seri sikkeler, ilk seri örneklerine göre daha ağır ve daha büyüktür (Gökalp, 2009: 9; Harl, 2002b: 9), **(Tablo 1)**.

Bu dönemde 210 Follis, 1 Solidus'a denktir. Reformunun ilk döneminde ise, Follis'in ağırlığı ikinci dönemin yaklaşık yarısı kadar olduğu için, 498-512 yılları arasında 1 Solidus 420 Follis'e eşittir (Aktaran; Gökalp, 2009: 10).

Nümismatlar, Bizans sikkelerini beş dönem altında incelemiştir. Birinci dönem; I. Anastasius'tan 8. yüzyılın ortalarına kadar olan zamanı kapsamaktadır. Bu dönem devlet ekonomisi, Roma geleneğindeki parasal ekonomi ile ilişkilidir ki bu durum Pers ve Arap akınları süresince de devam etmiştir. İkinci dönem; 8. yüzyıldan 11. yüzyılın sonlarına kadar sürer. Bu dönem devletin parasal kaynakları ile bağlantılıdır. Üçüncü dönem; I. Aleksios Kommenos'un (1081–1118) reformu ile başlamış ve yaklaşık 13. yüzyılın sonlarını da içine almıştır. 11. yüzyılın sonlarından 13. yüzyılın başlarına kadar süren üçüncü dönemde ilk göze çarpan, imparatorluğun kaynaklarının ve saygınlığının genişlemesidir. Bu dönemde altın para uluslararası prestijini elinde bulundurmasına rağmen 11. yüzyılda değeri düşürülmüştür. Bu prestij, 1204'teki Latin İstilası'na kadar sürmüştür. Dördüncü dönem; 14. yüzyıl ve ortalarını kapsar. Altın sikke basımı dördüncü dönemde de sürmüş, fakat bunlar gümüş Basilikon'un ikinci türevi olmuştur. Beşinci dönem ise, 14. yüzyıl ortalarından imparatorluğun 1453'te çöküşüne kadar olan zaman dilimi içinde değerlendirilir ki bu dönemde artık altın sikke görülmemektedir (Yuka, 2012: 45; Grierson, 1999: 2, 3).

I. Iustinianus (527-565) hükümdarlığının on ikinci yılında (538-539) Follis'in ağırlığı 22 gr, çapı ise 43 mm olmuştur. Yani hem gram hem çap yükselmiştir. Fakat on beşinci hükümdarlık yılından sonraki (542-543) mali kriz, Follis'in ağırlığının ve boyutunun küçültülmesine neden olmuştur.

Herakleios (610–641) ve II. Constans (641–668) dönemlerindeki bazı Follisler, daha önceki yarım Follis'lerin ve Dekanummia'ların üzerine tekrardan basılmışlardır. Bu nedenle bu döneme ait sikkeler pek düzgün değildir. 675'de imparator IV. Constantinus (668–685), kısa süren bir reformla iyi tasarlanmış Follis'i 18 gr olarak bastırmıştır. 685–717 yılları arasında ise Follis'ler çok kötü bir şekilde

basılmıştır. Hatta bunların birçoğu daha önce basılmış Follis'lerin yarıya veya çeyreğe bölünmüş parçalarının üstüne basılarak tedavüle sokulmuştur (Harl, 2002b: 9, 10).

Solidus olarak bilinen altın sikkeler ise 717 yılından itibaren 4.54 gr olarak basılmış ve Nomisma olarak adlandırılmıştır. Nomisma'nın üçte birine Tremissis denir ki, bunlar 1.35 gr ağırlığındadırlar. Bunlar, defineler dışında kazılarda nadiren bulunurlar. 615'te Herakleios gümüş Hexagram'ı 6.75 gr ağırlığında basarak piyasaya sürmüştür. Buna göre 24 Hexagram, bir Solidus'a denk gelmektedir. Kazılarda Herakleios ve II. Constans dönemlerine ait Hexagram'lar bulunmuştur. İlk Hexagram'ların ön yüzlerinde imparator Herakleios ve onun oğlu Herakleios Constantinus'un tahtta oturan figürleri bulunur. Arka yüzde üç basamak üzerinde haç ve "δεЧS AδIЧTA ROmANIS" (Tanrı Romalılara Yardım Etsin) lejantı bulunur (Harl, 2002b: 10).

Erken dönemden Orta Bizans Dönemi'ne kadar Follis'lerin değişim oranları ise şu şekildedir; 498 yılında 420 adet bakır Follis, 1 altın Solidus'a karşılık gelmektedir. 512 yılında ise Anastasius, Follis'in ağırlığını iki katına çıkardığı zaman, 210 Follis, 1 Solidus'a karşılık gelmeye başlamıştır. I. Iustinianus 538'de Follis'i geliştirdiği zaman oran 180 Follis'e 1 Solidus olmuştur. 540 yılından sonra ise Follis'in ağırlığı düşürülmüş ve birkaç başarısız reform geçirmiştir. Fakat Orta Bizans Dönemi'nin en ideal değişim oranı 288 Follis'e 1 Solidus olmuştur (Harl, 2002b: 10, 11). Buna göre ilk zamanlarda Follis'in Solidus karşısındaki değeri düşüktür, ancak ilerleyen yıllarda özellikle I. Iuntinianus ile birlikte Follis, Solidus'un karşısında değer kazanmıştır.

Eldeki verilere bakılarak Bizans Dönemi'nde gelir dağılımında adaletsizlik olduğu söylenebilir. Pastanın tüm dilimleri aristokrat, soylu kesime aitken, alt kültür ise düşen kırıntılarla yetiniyordu. Örneğin I. Iustinianus'un generali meşhur Belisarios'un 216.000 Solidus mülkü vardı. Orta dereceli bir memur yılda ortalama 1000 Solidus kazanabiliyordu. Bununla beraber halkın alım gücü imparatorluğun her yerinde aynı olmasa da geneli itibariyle çok azdı. Örneğin balığın yarım kilosunun 6 Follis, bir somun ekmeğin kıtlık dönemlerinde 3 Follis olduğu dönemde bir inşaat işçisinin günlük kazancı 9 Follis'ti. Özellikle mamul maddeleri ve giyim

eşyalarındaki pahalılık göze çarpmaktaydı (Mango, 2008: 48). Yine bazı örneklere göre; vasıfsız bir kölenin fiyatı (yaklaşık 20 Solidus), ortalama kazançla aynıydı. Bir ailenin günlük sebze ihtiyacı 5 Follis tutuyordu ki bu, yılda 10 Solidus'u biraz geçer. En ucuz battaniyenin fiyatı 1 Solidus'un dörtte biri, kullanılmış bir pelerin 1 Solidus ve bir eşek yaklaşık 3-4 Solidus kadardı. Bir işçi ya da duvarcının, aralıksız istihdam edilse bile, açlık sınırının hemen üzerinde yaşadığı açıktır (Mango, 2008: 47, 48).

7.2. Sikke Metali Ve Birimi

Bizans sikkeleri 3 metalden basılmıştır; altın, gümüş ve bakır. Ekonominin kötü gidişatı nedeniyle 11. yüzyıldan itibaren bunlara ilaveten ayarı düşük elektron ve ayarı düşük Billon sikke darbı da yapılmıştır (Tekin, 1999b: 37).

Bizans'ın önemli maden yatakları 7. yüzyıldaki Arap akınları ile kaybedilmiş olduğundan, sikke darbı için gerekli olan madenlerin elde edildiği yataklar hakkında özellikle 10-13. yüzyıl için oldukça az bilgi vardır. Ancak ya bu maden yataklarının kaybedilmiş olması ya da günlük hayatta sikke darbı, lüks mallar ve silah imali gibi işlerde kullanılan madenler hakkında bahsetmek sıradan bir şey gibi algılandığından olsa gerek bilgiler yetersizdir. Bununla birlikte Anadolu'da dönemin önemli maden yatakları arasında Suspiritis (İspir) ve Artvin'de altın; Paipert (Bayburt), Argyropolis (Gümüşhane), Ardasa (Torul) ve Loulon'da (Ulukışla) gümüş; Kastomon (Kastamonu), Amisos (Samsun), Mourgoule (Murgul), Toros dağları ve Sinop civarlarında bakır madenleri sayılabilir. Görüldüğü üzere Bizans topraklarında bulunan madenler, özellikle altın ve gümüş, Bizans'ın maden açısından tamamen dışarıya bağlı olmasını engelliyordu. Ancak yine de maden ihtiyacının bir kısmını ithal yolu ile karşılıyordu (Gökalp, 2009: 10, 11).

7.2.1. Altın

Bizans İmparatorluğu'nun altın sikke birimi yaklaşık 4.50 gr ağırlığındaki Solidus'tur. İmparator Diocletianus (284-305) ve Büyük Constantinus (306-337) dönemlerinde tedavüle giren Solidus, o dönemde tedavülde olan tüm altın paralardan daha ağırdı. Solidus, Roma librasının 1/72si ağırlığında ve 24 keration (karat) ayarındaydı. Keration, yalnızca ağırlık hesaplamada kullanılan bir ölçü birimidir.

Çok küçük olduğu için sikke olarak kullanılmamıştır (Erdoğan ve Menteşe, 2015: 100).

Solidus uzun süre, 9. yüzyılın sonlarına kadar aynı ayarda (24 karat) basılmış, kalitesi muhafaza edilmiştir. Solidus'un arka yüzünde kesimde yer alan darphane işaretinin sonundaki OB (obryzum, obryyziacus, óβρυζον, óβρυζος) kısaltması hem altın ayarının yüksek olduğunu hem saflığını göstermektedir. OB aynı zamanda eski Yunan sayı sistemine göre 72 anlamına gelmektedir. Solidus'un yarısına Semissis, üçte ikisine ise Tremissis adı verilmektedir. Fakat 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu iki birimin basımına son verilmiştir (Tekin, 1999b: 37).

6. yüzyıl Solidus'ları 2 cm çapındadır. Ön yüzlerinde 1/3 ya da tam frontal duruşlu imparator büstü vardır. İmparatorlar genellikle askeri kıyafetlidir. Arka yüzde Victoria ya da bir haç tutan baş melek tasviri yer alır. Ancak II. Iustinus (565 578) döneminde Constantinopolis'in oturan figürü tercih edilmiştir. I Tiberius (578-582) döneminde ise, arka yüzde basamak üzerinde bir haç tasviri yer alır (Gökalp, 2009: 11, 12).

II. Nikephoros (963-969) zamanına kadar Solidus'un ağırlığında, kalitesinde ve büyüklüğünde herhangi bir değişiklik görülmemiştir. Onun zamanında ise Solidus'tan daha hafif bir altın sikke olan Nomisma Tetarteron ile ağırlığı tam olan Nomisma Histamenon adlı Solidus türevleri tedavüle girmişti (Tekin, 1999a: 23). Kalın ve düz basılan Nomisma Tetarteron, orijinal ağırlıktaki Nomisma'nın on ikide biri ağırlıkta olmasına rağmen, resmi ödemelerde orijinal ağırlıktaki Nomisma'nın ağırlığına eşit olarak kullanılırdı. Nomisma Histamenon ise Scyphate (çukur) formlu basılırdı (Harl, 2002b: 23).

IV. Mikhael (1034-1040) döneminde Nomisma'nın ayarı ve kalitesi bozulmaya başlamıştır. 1071'deki Malazgirt yenilgisinden sonra ve I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde Nomisma'nın içindeki altın miktarı neredeyse %75 oranında düşmüştür. Bunun üzerine 1092 yılında imparator, para reformu yapmak zorunda kalmıştır. Yeni düzenlemede Nomisma'nın yerine Hyperpyron adlı yeni bir altın sikke tedavüle girmiştir. Ancak bu kez altının ayarı 24 karat yerine 20 1/2 kerationa düşmüştür. Nomisma'dan farklı olarak, Hyperpyronun bir yüzü çukur, bir yüzü bombeliydi (içbükey-dışbükey). Bu sikkelere nümismatik literatüründe Skyphate

(çukur) denilmektedir (Gökalp, 2009: 12). Ancak gerçek anlamda ilk çukur sikkeler IX. Constantinos (1042-1055) döneminde ortaya çıkmıştır (Tekin, 1999b: 38).

Latinlerin Constantinopolis'i istilası (1204-1261) sırasında sürgündeki III. Ioannes (1222-1254) döneminde Nikaia İmparatorluğu'nda, Hyperpyron'un içindeki altın ayarı 16-18 kerationa düşürülmüştür. Constantinopolis yeniden ele geçirildikten sonra altın Hyperpyron, VIII. Mikhael (1259-1285) döneminde 15 kerationa, II. Andronikos (1285-1330) döneminde ise 12 kerationa düşmüştür. Hyperpyron son kez 11 keration ayarında V. Ioannes (1341-1391) döneminde basılmış ve böylece Bizans altın sikkeleri 1350'lerde sona ermiştir (Gökalp, 2009, 13; Tekin, 1999b: 38).

7.2.2. Gümüş

Bizans gümüş sikkeleri altın ve bakır sikkelere nazaran daha az darp edilmiştir. Önceden Siliqua ve Miliarenses/Miliaresion gümüş sikkeleri tedavüldeydi. Bunlar Büyük Constantinus ve Arkadius (398-405) dönemlerinden beri değişikliğe uğramadan Herakleios dönemine kadar gelmiştir. İmparator Herakleios, gümüş sikkeyi yeniden canlandırmıştır. Özellikle Pers savaşları esnasında kilisedeki çok sayıda gümüş eşyayı devletin hazinesi aktararak gümüş sikke bastırmıştır. Hexagram olarak adlandırılan bu yeni gümüş sikkelerin 24 tanesi 1 Solidus'a denk gelmekteydi ve 6.75 gr ağırlığa sahipti. Kullanım ömrü uzun olmayan bu sikkeler 8. yüzyılın başında tedavülden kaldırılmıştır (Erdoğan ve Menteşe, 2015: 101, 102).

720 yılında imparator III. Leon (717-741) ve oğlu V. Constantinos (741-775) tedavüle yeni ve sürekli Miliaresion'u sokmuştur. Miliaresion, Hexagram'a göre daha geniş ve ince yapıdadır. Sasani Drahmi'lerine benzeyen Miliaresion betimlerinde kesin kurallar yoktur. Sikke üzerinde sadece bir haç vardır ve ortak imparatorların adları ve yazıtları yer almaktadır. Piyasaya çıkarıldığı ilk yıllarda tek bir imparator adının geçtiği Miliaresion yoktur. Bu özellik Theophilos (829-842) dönemine kadar böyle devam etmiştir. I. Mikhael (811-813) döneminde Miliaresion üzerindeki yazılara "Romanion" (Romalı) ve "Basileis" (imparator) eklenmiştir. Miliaresion, I. Aleksios dönemine kadar tedavülde kaldı. 11. yüzyılda Miliaresion'un alt katları da basıldı (Gökalp, 2009: 14).

XI. yüzyılda I. Aleksios döneminde gümüş Miliaresion'un alt katları da darp edilmeye başlanmıştır. 1092 yılındaki reformdan sonra gümüş sikke artık değerine ulaşmamıştır. Ancak bunun yerine, %7'si gümüş olan Aspron Trachy adlı çukur gümüş sikkeler basılmıştır. Bu gümüş sikkeler, altın Hyperpyron sikkenin 1/48'i değerine karşılık gelmektedir. I. Manuel döneminde (1143–1180) Aspron Trachy'nin değeri iyice azalmaya başlamıştır. II. Isakios döneminde (1185–1195) ise daha da değer kaybetmiş ve 1 Aspron Trachy, altın Hyperpyron'un 1/184'ü olmuştur. II. Andronikos, 13. yüzyıl sonlarında Basilikon adlı çukur olmayan yeni bir gümüş sikke tedavüle sokmuştur. 14. yüzyılın üçüncü çeyreğinde altın sikkenin yerini, Hyperpyron adını taşıyan yeni bir gümüş sikke basılmaya başlanmıştır. Bu gümüş Hyperpyron'un değeri, aynı adı taşıyan önceki altın Hyperpyron'un yarısı kadardır. Bu dönemden sonra gümüş sikke birimleri de ortadan kalkmaya başlamıştır (Tekin, 1999b: 40).

7.2.3. Bakır

Yukarıda da bahsedildiği gibi Anastasius'un 498 yılında gerçekleştirmiş olduğu para reformu esas olarak bakır sikkelerde kendini göstermiştir. Bunda sonra Nummus'un yerine tedavüle çıkarılan sikkelerde en büyük birimin adı Follis'ti ve bunlar sırasıyla; M (40 Nummia), K (20 Nummia), I (10 Nummia) ve Є (5 Nummia) değer ve birime sahiptiler (Tekin, 1996a: 21).

Follis ve alt birimlerde basıldığı darphane ve atölyeyi gösteren harfler arka yüzlerindeki alt boşlukta gösterilmişlerdir. I. Iustinianus'un on ikinci saltanat yılından itibaren (539), Follis'lerin ve bazen yarım Follis'lerin üzerinde saltanat yılı yer almaya başlamıştır. ANNO kelimesi, değer işaretinin solunda yer alırken, saltanat yılı da değer işaretinin sağında yer almıştır (Harl, 2002b: 10), **(Çizim 1)**.

İkonoklazma Dönemi'nde (726-842) basılan Follis'ler ve yarım Follis'ler oldukça kötü şekilde imal edilmiş olup ortalama ağırlıkları ise 5.00 gr olarak belirlenmiştir. Bu Follis'ler M işareti ile yanında NNN/XXX gibi Latince harfler yer almıştır. Isauria Hanedanı (717-802) ve Amorium Hanedanı (820-867) dönemlerinde Follis'lerin çoğunun ön yüzleri yazısızdır. 835 yılında Theophilos, önceki 175 yılın kötü bakır Follis'lerini toplatıp yeniden darp ettirmiştir. Theophilos ve II.

Nikephoros Phokas arasındaki bu dönemlerde çok sayıda bakır Follis basılmıştır (Harl, 2002b: 24, 25).

Makedonya Hanedanı'nın (867-1056) sekizinci ferdi olan imparator I. Ioannes Tzimiskes (969-976) döneminde "Anonim Follis"ler basılmaya başlamıştır. I. Aleksios Komnenos, 1092 yılında ekonomide büyük bir reform başlatmıştır. İmparator Anonim Follis'leri tedavülden kaldırmış, onların yerine küçük ve çukur olmayan yayvan sikke tedavüle sokmuştur. Altın Tetarteron'u anımsatan bu sikkelere bakır Tetarteron denilmiştir. Bu sikkeler, 12. yüzyıl boyunca başkent Constantinopolis ve Thessalonika'da darp edilmiştir. 13. yüzyılın sonlarına doğru diğer bakır sikkeler gibi Tetarteron da tedavülden kaldırılmıştır. II. Andronikos ve III. Andronikos dönemlerinde (1328-1341), Assaria olarak adlandırılan hafif bakır sikke tedavüle girmiştir. Bu iki imparator, her yıl Assaria üzerindeki modelleri değiştirdiği için sıra dışı, bozuk, korumasız ve yeniden üretilemeyecek numuneler ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır (Yuka, 2012: 54; Tekin, 1999b: 39; Grierson, 1999: 22).

Bin yıldan fazla ömür süren Bizans İmparatorluğu'nun geçirdiği onca ekonomik sosyal sarsıntılar nedeniyle yapılan reformlar, sikkelerde isim çeşitliliğine neden olmuştur. Altın, gümüş, bakır sikkelere ve bunların alt birimlerine verilen isimlerin daha sağlıklı anlaşılabilmesi için verilen tablo güzel bir örnek olacaktır **(Tablo 2)**.

7.2.3.1. Anonim Follis'ler

Anonim Follis'ler, imparator I Ioannes Tzimiskes döneminde basılmaya başlanmış ve I. Aleksios Komnenos'un 1092 yılında gerçekleştirdiği parasal reforma kadar devam etmiştir. Anonim Follis'leri, daha önceden darp edilen Folllis'lerden ayıran özellikler vardır. Bunlardan ilki, şimdiye kadar yalnızca altın sikkelerde görülen Hz. İsa portresi bu sikkelerde kullanılmıştır. İkinci özellik ise adından da anlaşılacağı üzere, hangi imparator adına basıldığı belli olmamasıdır (Erdoğan ve Menteşe, 2015: 103).

100 yıldan fazla süren bu aşamada Bizans tahtına 11 imparator gelmiştir. Bunlar; I. Ioannes Tzimiskes, II. Basileios (976- 1025), VIII. Constantinos (1025–1028), III. Romanos Argyros (1028–1034), IV. Mikhael, V. Mikhael (1041–1042),

Zoe (1042), IX. Constantinos Monomakhos (1042–1055), Theodora (1055–1056), VI. Mikhael (1056–1057) ve I. Isakios Kommenos'tur (1057–1059). Buradaki önemli husus ise, bahsi geçen imparator isimlerinin sikkeler üzerinde yer almamasıdır. Sadece bunlardan farklı olarak X. Constantinos Dukas (1059- 1067) zamanında imparator adını taşıyan Follis'lerin basımı tekrar başlamış, ancak yeni tiplere sahip Anonim Follisler' in basımına da devam edilmiştir (Yuka, 2015: 93).

İmparator I. Ioannes Tzimiskes, Follis'in tasarımını değiştirmiş, önyüzdeki imparator portresinin yerine İsa Pantokrator'u yerleştirmiştir. Sikkenin arka yüzüne de "Krallar Kralı Yüce İsa" yazısını eklemiştir. Follis'in ayarı 1028'den sonra sürekli düşürülmüştür. Bunun sebebi, yeni gelen imparatorların sikkeleri, kendilerinden önceki imparator sikkelerinin üzerine darp edilmiş olmasıdır. Örneğin, II. Basileios zamanında darp edilen A2 sınıfının üzerine, kendisinden sonra gelen III. Romanos tarafından B sınıfı Anonim Follis bastırılmıştır (Harl, 2002b: 34, 35).

Anonim Follis'ler, araştırmacılar tarafından on beş gruba ayrılmıştır. Son üç grup dışında tüm grupların piyasaya sürülme sıraları günümüzde bellidir ve sıralama harflere göre yapılmıştır **(Tablo 3)**. Bu grup içinde yer alan "A2 Grubu" sikkeler, üzerindeki süslemelerinin çeşitliliği ile diğer sikkelerden ayrılır. Bu sikkelerin kendi içinde 50-60 arasında varyasyonu vardır (Gökalp, 2009: 67), **(Tablo 4)**.

7.3. Bizans Sikke Tipleri

Bizans sikkelerinin başlangıcı olan I. Anastasius ve ondan sonra tahta geçen I. Iustinus dönemlerindeki altın sikkelerde imparatorlar 4/3 cepheden resmedilmiştir. Daha ufak altın ve gümüş birimler ile bakır sikkelerde ise imparatorlar profilden resmedilmiştir. Tam cepheden resmetme ancak I. Iustinianus sikkelerinde görülür. Fakat profilden resmetme kaybolmamış, özellikle küçük birimlerde II. Iustinianus'un ilk iktidar döneminin sonlarına kadar azalarak da olsa devam eder (Tekin, 1999a: 21). I. Iustinianus'un 538-9 yıllarında basılan sikkelerinde tam cepheden tasviri, Bizans sikkelerinin değişmez üslubu olmuştur. Kendilerini göksel gücün dünyevi temsilcisi olarak gören imparatorlar, tanrı katından aldıkları dünya gücü ve yetkisini ifade için tam cepheden verilen suretleriyle halka da açıkça erklerini sergilemektedirler (Ünal, 2012: 4).

Bizans sikkelerinin ön yüzünde imparatorlar ayakta veya otururken resmedilmişlerdir. Sikke üzerinde tek başlarına ya da iktidarı paylaştıkları kişilerle veya aile bireyleri ile tasvir edilmişlerdir. Örneğin, II. Iustinus ile onun karısı Sophia, birlikte tahtta otururken tasvir edilmiştir. I. Iustinus ile I. Iustinianus, Herakleios ile oğulları, II. Constans gibi imparatorlar sıklıkla imparator veya imparator ailesinden iki ya da üç figür ile ayakta tasvir edilmişlerdir. IV. Constantinos dönemi sikkelerinde de cepheden portre yine en yaygın tip olarak kullanılmıştır (Harl, 2002b: 13). Bu özellik, Isauria ve Amorium Hanedanları dönemlerinde de devam etmiştir. Makedonya Hanedanlığı döneminde ise ayakta figür oldukça sık kullanılmıştır Gökalp, 2009: 20).

Sikkeler üzerinde imparatorların oğulları ile beraber betimlenmesi ilk defa Herakleios zamanında görülmüştür. Sikkede iki figür varsa asıl imparator sol tarafta yer almaktadır. Aynı şekilde iki figür, aralarındaki bir asa ya da benzeri objeyi tutuyorsa, büyük olanın eli üstte gösterilecek şekilde tasvir edilmiştir (Tekin, 1999b: 30).

Bizans sikkelerinin ön yüzünde Hz. İsa tasviri II. Iustinianus döneminde ortaya çıkmıştır. Tasvir kırıcılık döneminde ise Hz. İsa tasviri sikkelerden kalkar ve yerine tekrar imparator büstleri konulur. Ancak 10. yüzyılda Hz. İsa tasvirleri Anonim Follis'lerle tekrar dönüş yapacaktır. Hz. Meryem tasvirleri ise VI. Leon zamanında (886-912) sikkelerde görülür Hz. Meryem genel olarak imparator ile beraber imparatoru taçlandırırken yan yana ya da tek başına betimlenmiştir. Hz. Meryem tasvirlerine ilişkin son örnek Palaiologoslar Dönemi sikkelerinde kentin koruyucusu olarak Constantinopolis'in surları arasında betimlenmiş Hz. Meryem tipidir (Ünal, 2015: 6).

Sikkeler üzerinde betimlenen ilk aziz, imparator Aleksandros (912-913) zamanında basılan altın sikkede imparatorun başına taç koyarken görülen Aziz Aleksandros'tur. IV. Mikhael de bir altın sikkesinde Aziz Mikhael ile birlikte betimlenmiştir. Her iki imparatorun da kendi adlarını taşıyan azizlerle betimlenmesi dikkat çekmektedir (Tekin, 1999a: 22).

1204–1261 tarihleri arasındaki Latin istilasında kurulan Bizans devletlerinin sikkeleri öncekilere benzememektedir. Özellikle Trabzon Devleti sikkeleri ikonografik açıdan diğerlerinden oldukça farklıdır. II. Aleksios'tan (1297–1330)

itibaren de figürler at üstünde resmedilmiştir. Son imparator XI. Constantinos döneminde (1448-1453), Bizans sikkelerinde tip olarak Hz. İsa, Hz. Meryem ve imparator tasvirleri yeniden kullanılmıştır. Bununla beraber altı kanatlı serap başı gibi değişik tipler de betimlenmiştir. (Tekin, 1999b: 34).

7.4. Yazılar ve Monogramlar

Roma imparatorluğunun resmi dili ve alfabesi Latincedir. Bu yüzden Bizans'ta da sikkeler üzerinde Anastasius'tan Herakleios iktidarının sonuna kadar Latince yazılar görülmektedir. II. Constans'tan itibaren ise Grekçe ve Latince beraber kullanılır. Ancak sikkelerde Grekçenin tamamen oturması 11. yüzyıl ortalarında gerçekleşmiştir (Gökalp, 2009: 41). Sikkeler üzerinde yer alan yazılar ve anlamları aşağıdaki gibidir (Tekin, 1999b: 34):

IC XC :	İsa
MP ΘP :	Tanrının annesi
IC XC NIKA :	İsa kazanır; İsa'nın zaferine
ЄN T TO NIKA :	Zafer burada; bununla kazanabilirsin
Ih CRISTOS RЄX RЄTNANTIUM :	İsa, krallar kralı
IhSЧS XRISTЧS bASILЄЧ BASILЄ :	İsa, krallar kralı
ЄMMANOVAHΛ :	Tanrı bizimledir
CONSTANTİNOS S LEOn :	Constantinos ve Genç Leon
DN IUSTINIANUS MULTUS AN' :	Efendimiz Iustinianus çok yaşa.

4. ve 5. yüzyıllarda, Roma imparatorluk sikkelerinin ön yüzlerinde yer alan unvan ve sıfatlar şunlardır (Tekin, 1999b: 34):

DN, (Dominus Noster) :	Efendimiz
PF, (Pius Felix) :	Dindar, Talihli
PP, (Perpetuus) :	Ebedi
AVG, (Augustus) :	Kutsal

Belirtilen unvan ve sıfatlar ilk başlarda Bizans sikkelerinde de görülmektedir. Ancak zamanla bunların yerine Grekçe unvan ve sıfatlar kullanılmaya başlandı. Örneğin, Augustus yerine 8. yüzyıldan itibaren BASILEUS (kral), sonra da ΔECNOTHC (despotes) kullanılmıştır.

Sikkelerin ön ve arka yüzlerinde yer alan unvan ve sıfatların değişimi yıllara göre bakıldığında hemen fark edilecektir (Harl, 2002b: 13-14):

I. Anastasius (491–518) :	D N ANASTASIVS P F AVG
I. İustinus (518–527) :	D N IVSTINVS P F AVG
I. İustinus ve İustinianus (527) :	D N IVSTIN ЄT IVSTINIAN P P AVG
I. İustinianus (527–565) :	D N IVSTINIANVS P P AVG
II. Iustin (565–578) :	D N IVSTINVS P F AVG D N IVSTINVS PIVS AVG
II. Tiberius (578–582) :	δMTib CONSTANT P AVI δMTib CONSTANTINVS P P AVG
Mauricius Tiberius (582–602) :	D N MAVRC Tib P P AVG D N MAVRICIVS P F AVG
Focas (602–610) :	D N FOCAS PERP AVG D N FOCA P AVG
Herakleios (601–641) :	D N HERACLIVS P P AVG D N RACΛIO P P AV
Herakleios ve Herakleios Constantinus :	DD NN HERACLIVS ET HERA CONST PP AV
II. Constans (641–668) :	D N CONSTANTINVS P F AVG IhPЄR CONST
II. Constans ve IV. Constantinos :	CONSTANTINЧ S C CONSTAN
IV. Constantinos (668–685) :	δN CONSTANTINЧS
II. İustinianus (685–695) :	D IЧSTINIANЧS PЄ AV D IЧSTINIANЧS SЄR CHRISJI
Leontius (695–698) :	D LЄON PЄ AV

III. Tiberius (696–705) :	D TIbЄRIЧS P AV
II. İustinianus (705-711) ve Tiberius :	D IЧNISTINIANЧS ЄT TibЄRI S PP A
Philippicus (711–713) :	D N FILЄPI ЧS MЧLTЧS AN
II. Anastasius (713–715) :	δN ARTЄMIЧS ANASTASIЧS MЧL
III. Theodosius (715–717) :	υN TЄOυOSI ЧS MЧLA

Bizans sikkeleri üzerinde yer alan bazı harflerle beraber monogamlar da vardır. Bunlar da imparator simgeleri olarak geçer ve bir nevi onların imzası olduğu düşünülebilir **(Tablo 5, 6)**.

7.5. Harfler ve Rakamlar

Bizans bronz sikkelerinin arka yüzlerindeki değer işareti, atölye ve tarihlerde Grekçe ya da Latince harfler ve rakamlar yer almıştır. Bazen de hem Grekçe hem de Latince bir arada kullanılmıştır (Gökalp, 2009: 42).

Genel

M : 40 nummia

K : 20 nummia

I : 10 nummia

Є : 5 nummia

A : 1 nummia

Alexandria Darphanesinde

IB : 12 nummia

S : 6 nummia

Γ : 3 nummia

ΛΓ : 33 nummia

Thessalonika Darphanesinde

IS : 16 nummia

H : 8 nummia

Δ : 4 nummia

Γ : 3 nummia

B : 2 nummia

Carthage vb. darphanede

XXXX : 40 nummia

XXX : 30 nummia

XX : 20 nummia

X : 10 nummia

Atölye için kullanılan harfler: (A- Є arası sadece bakır sikkelerde kullanılmıştır)

A : Atölye 1	B : Atölye 2
Γ : Atölye 3	Δ : Atölye 4
Є : Atölye 5	Z : Atölye 6
H : Atölye 8	I : Atölye 10

6. yüzyıldan 8. yüzyılın başlarına kadar iktidar yılına işaret eden sayılar:

I : 1. iktidar yılı	ϚveyaЧI : 6. iktidar yılı
II : 2. iktidar yılı	ϚI veya ЧII : 7. iktidar yılı
III : 3. iktidar yılı	ϚII veya ЧIII : 8. iktidar yılı
IIII : 4. iktidar yılı	ϚIII veya ЧIIII : 9. iktidar yılı
Ч : 5. iktidar yılı	X : 10. iktidar yılı

Örnek olarak; XϚI veya XЧII rakamı imparatorun 17. iktidar yılını ifade ederken XX ϚI rakamı ise iktidarının 27. yılını göstermektedir (Tekin, 1999b: 37).

7.6. Darphaneler

I. Anastasius zamanında, imparatorluk sınırları içinde başkent Constantinopolis (İstanbul), Thessalonika (Selanik), Nikomedia (İzmit) ve Antiocheia (Antakya) olmak üzere toplam dört yerde darphane mevcuttu. I. Iustinianus, bunlara Kyzikos (Erdek), Aleksandreia (İskenderiye) ve Kherson (Kırım) darphanelerini eklemiştir. Yine bu dönemde İtalya, Balkanlar, Kuzey Afrika ve İspanya'nın ele geçirilmesiyle, Kartaca, Roma, Ravenna ve Kartagena darphaneleri de faaliyete geçenler arasında olmuştur. Bahsi geçen darphanelerde bakır sikke basılmıştır (Tekin, 1999a: 24).

7. yüzyılda yaşanan toprak kayıpları nedeniyle darphane sayısında azalma vardır. Bu dönemde Antiocheia, Nikomedia Kyzikos ve Thessalonika darphaneleri sikke basımını durdurmuştur. Artık elde, başkent Constantinopolis, Kartaca, Syrakusai, Roma ve Revenna darphaneleri kalmıştır **(Harita 3)**. 9. yüzyılın

sonlarında ise, imparatorluğun Constantinopolis darphanesi sikke darbı işini neredeyse tek başına üstlenmiştir (Tekin, 1999b: 40), **(Harita 4)**.

İmparatorluğun doğusunda yüzyıllarca kontrol altında tutulan darphaneler kendi içinde ofislere bölünmüştür. Bunlar arasında en büyük ofis numarası 10'dur. Bu da Constantinopolis Solidus'larında görülür. Bakır sikkeler için sayı, darphaneye göre 1 ve 5 arasında olabilir. Batı'daki birkaç örneğinin haricinde, gümüş sikkelerde ofis işareti bulunmamaktadır (Gökalp, 2009: 17).

11. yüzyıl sonlarında Thessalonika darphanesi yeniden faaliyete girmiş, 14. yüzyılın sonuna kadar da sikke darbı yapmıştır. Komnenoslar ve Angeloslar dönemi boyunca Constantinopolis ve Thessalonika, imparatorluğun en önemli iki darphanesi olmuştur. 1204 yılındaki Latin istilasından sonra Bizans sikkeleri önce Nikaia (İznik) ve sonrasında Magnesia'da (Manisa) basılmıştır. Palaiologoslar döneminde emisyon hacmi küçük de olsa bazı darphaneler faaliyet göstermiştir. Fakat sikke üretimi esas ve yoğun olarak başkent Constantinopolis'te yapılmıştır (Tekin, 1999b: 41; Erdoğan ve Menteşe, 2015: 127). Darphane adları da sikkeler üzerinde kısaltılarak verilmiştir ve bu isimlerin bir ya da birden fazla kısaltılmış yazımı vardır **(Tablo 7)**.

8. 2014-2017 YILLARI ARASINDA HARPUT İÇ KALE KAZILARINDA BULUNAN BİZANS DÖNEMİ SİKKELERİ

8.1. KATALOG

I. IUSTINUS (10 Temmuz 518-1 Ağustos 527)

Constantinopolis
Pentanummia

Öy.: Yazı silik, diademli hükümdar büstü sağa dönük.

Ay.: Merkezde Chi-Rho (☧), solda silik de olsa B, sağda Є harfleri vardır.

518-527

1 ABA/Y, AE, 1.57 gr, 14 mm, k.y. 6
Ref.: DOC I, s. 45, no.: 21a.3 vd.
Env. No.: HK-17/REST/ENV-20

I. IUSTINIANUS ? (1 Ağustos 527-1 Kasım 565)

Nikomedia?
40 Nummia

Öy.: Okunmamaktadır.

Ay.: Merkezde M, sağda ve üstte haç işareti yer almaktadır. Kesim yeri net değil.

527?

2 3.B./A-1, -2.00m, AE, 16.24 gr, 30 mm, k.y. 6.
Ref.: DOC I, s. 60, no.: 12?
Env. No.: HK-14/ENV-52

HERACLONAS (?) (641)

Constantinopolis
40 Nummia

Öy.: INPER CONST

Cepheden imparator büstü khlamys giyimli ve başında haçlı taç yer alır. Sağ elinde haçlı globus.

Ay.: Ortada M, altında ofis işareti, solda A/N/A yazıları, sağda II/I rakamı vardır (Kontrmaklı).

(641)

3 1.B./Y, AE, 5.10 gr, 20/22 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC II/2, s. 396, no.: 5a?
Et No.: HK-17/ET-41

ANONİM FOLLİS'LER (970-1092)

A2 Grubu
(976? / 1030-35)

Öy.: +ЄmmA NOVHΛ.
Tunik ve himation giyimli ve uzun saçlı Hz. İsa büstü cepheden tasvir edilmiştir. Başındaki haç nimbusun yatay ve dikey kollarında varyasyonlara göre farklı bezemeler vardır. Sağ elini takdis pozisyonunda kaldırmış, sol eliyle de Kutsal Kitap (İncil) tutmaktadır. Kitap üzerinde varyasyonlara göre değişiklik gösteren süslemeler bulunmaktadır. Sağ ve sol boşluklarda IC-XC monogramı yer almaktadır.

Ay.: 4 satırlık yazı: IhSЧS / XRISTЧS / bASILЄЧ' / bASILЄ. Yazının altında ve üstünde varyasyonlara göre farklılaşan süslemeler mevcuttur.

Varyasyon 24

4 1.B./D-4 (Sondaj), 1432.45 m, AE, 8.72 gr, 27/28 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 659, no.: A2.24.1 vd.
Env. No.: HK-17/ENV-103

Varyasyon 32

5 1.B./Y., AE, 9. 12 gr, 27/29 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 663, no: A2.32. 1. vd.
Et. No.: HK-14/ET-141

Varyasyon 40?

6 2.B./E-12/E-13/(M-1, Sondaj), 1427.80 m, AE, 14.32 gr, 33/34 mm, k.y.: 6.
Ref.: DOC III/2, s. 666, no.: A2.40.1 vd.
Env. No.: HK-17/ENV-128

Varyasyon 40a

7 GSD-27, -5.90 m, AE, 11.57 gr, 29/30 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 667, no.: A2.40a.1 vd.
Env. No.: HK-17/REST/ENV-9

Varyasyon 47

8 1.B./Y, AE, 9.66 gr, 28/31 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 671, no.: A2.47.1 vd.
Et. No.: HK-14/ET-143

Varyasyonu Belirsiz Olanlar

9 3.B./A-1, -1.10 m, AE, 7.54 gr, 25/26 mm, k.y.: 6
Et. No.: HK-14/ET-60

10 1.B./Y, AE, 9.02 gr, 27/29 mm, k.y.: 6
Et. No.: HK-14/ET-142

11 GSD-22, -90 cm, AE, 8.21 gr, 29/30 mm, k.y.: 6
Env. No.: HK-17/REST/ENV-3

12 BSD-8, -80 cm, AE, 8.47 gr, 27/28 gr, k.y.: 6
Env. No.: HK-17/REST/ENV-16

13 BSD-14, -45 cm, AE, 8.34 gr, 29/30 mm, k.y.: 6
Env. No.: HK-17/REST/ENV-19

14 BSD-12 önü, -8.00 m, AE, 3.55 gr, 18/31 mm, k.y.: 6
Et. No.: HK-17/REST/ET-74

B Grubu (1030-35/1042?)

Öy.: +ЄmmA NOVHΛ.
Cepheden betimli Hz. İsa büstü sakallı haç nimbusludur. Haçın her bir kolunda "□" motifi vardır. Haçın kollarındaki boşluklarda birer adet nokta vardır. Tunik ve himation giyimli olup sağ eli takdis

pozisyonundadır. Sol eliyle de Kutsal Kitap (İncil) tutmaktadır. Kitap kapağında nokta bezemeler vardır. Sağ ve sol boşluklarda IC-XC monogramı görülür.

Ay.: İki basamaklı kaide üzerindeki haçın yatay-dikey kollarının ucuna birer nokta bezeme yerleştirilmiştir. Haçın kolları arasında üstte; IS-XS, altta; bASILЄ / bAS-ILЄ monogramı vardır.

15 1.B./Y, AE, 3.05 gr, 15/29 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 676, no.: B.1 vd.
Et. No.: HK-14/ET-188

16 5.B./F-1/F-2, -1.68 m, AE, 3.82 gr, 17/24 mm, k.y.: 5
Ref.: DOC III/2, s. 676, no.: B.1 vd.
Env. No.: HK-15/ENV-39

17 GSD-18, -6.00 m, AE, 5.06 gr, 13/28 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 676, no.: B.1 vd.
Et. No.: HK-17/REST/ET-12

18 BSD-7, -2.20 m, AE, 10.29 gr, 30/31 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 676, no.: B.1 vd.
Env. No.: HK-17/REST/ENV/15

C Grubu (1042?-1050)

Öy.: +ЄmmA NOVHΛ.
Cepheden İsa Antiphonetes dizlerine kadar betimlenmiştir. Sakallı ve haç nimbuslu olup haçın her bir kolunda tek nokta bezeme vardır. Tunik ve himation giyimlidir. Sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış sol eli ile Kutsal Kitap (İncil) tutuyor. Kapağın üzerinde bordür içinde nokta bezeme var. Sağ ve sol boşluklarda IC ve XC monogramı okunuyor.

Ay.: Mücevher taşları ile süslü bir haç vardır. Haçın kolları ucunda birer nokta, kolları arasında IC-XC / NI-KA monogramı yer alır.

19 GSD-12, -4.60 m, AE, 5.14 gr, 30/31 mm, k.y.: 6

Ref.: DOC III/2, s. 681, no.: C.1 vd.
Env. No.: HK-17/REST/ENV-2

D Grubu (1050-1060)

Öy.: Yazı yok. Cepheden betimlenmiş sakallı Hz. İsa kare arkalıklı taht üzerinde oturmaktadır. Haç nimbuslu, haçın her bir kolunda birer nokta bezeme var. Tunik ve himation giyimli, sağ eli takdis pozisyonunda göğsünde. Sol eli dizindeki kitapta. Kitabın üzerinde nokta bezeme bulunur.

Ay.: 3 satır yazı: IS XS / BASILE / BASILE yazmaktadır. Yazının üstünde; _+_ , altında da _ں_ yer almaktadır.

20 GSD-24, -19.10 m, AE, 6.77 gr, 28/29 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 685, no.: D.1 vd.
Env. No.: HK-17/REST/ENV-4

D ya da E Grubu (1050-1060/1060)

Öy.: Silik.

Ay.: 3 satır yazı: IS XS / BASILE / BASILE yazmaktadır. Yazının üstünde; _+_ , altında da _ں_ yer almaktadır.

21 1.B./B-2, -1.60 m, AE, 6.43 gr, 27/28 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 685, no.: D.1 vd; DOC III/2, s. 688, no.: E.1 vd.
Et. No.: HK-14/ET-17

I Grubu (1075-1080)

Öy.: Cepheden betimli Hz. İsa büstü sakallı haç nimbusludur. Haçın her bir kolunda nokta bezeme vardır. Tunik ve himation giyimli olup sağ eli göğsünde pelerinin kenarından tutmuş, takdis pozisyonundadır. Sol elinde Kutsal Kitap (İncil) tutmaktadır. Kitap kapağında nokta bezemeler vardır. Sağ ve sol boşluklarda IC-XC monogramı görülür.

Ay.: Yazı yok. Latin Haçı'nın her bir ucunda iki küçük nokta arasında bir büyük nokta var. Ortada çapraz konulmuş küçük haç, aşağıda haçın alt

kolunun iki yanında birer nokta ve bitkisel bezeme yer alır. Yukarıda sağ ve sol boşluklarda birer hilal bulunur.

22 1.B./B-1, -1.10 m, AE, 6.50 gr, 20/21 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 696, no.: I.1 vd.
Et. No.: HK-14/ET-57

23 1.B./B-1, -1.30 m, AE, 2.19 gr, 20/23 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 696, no.: I.1 vd.
Et. No.: HK-14/ET-64

X. CONSTANTİNOS (DUKAS) (25 Aralık 1059-21 Mayıs 1067)

Constantinopolis
Follis
Tip 1

Öy.: +Є**mm**A NOVHΛ.

Haç nimbuslu Hz. İsa kare souppedion üstünde ayakta dur maktadır. Nimbusun kollarında nokta bezeme vardır. Tunik ve himation giyimlidir. Sol eliyle pelerinini tutmaktadır. Sağ elinde de Kutsal Kitap (İncil) vardır. Sağ ve sol boşluklarda IC-XC monogramı yer alır.

Ay.: +KѠNTΔK, sağda, solda ise EVΔKAVΓO yazısı yer almaktadır. Solda Eudokia ayakta cepheden, pendilialı taç giymiş loroslu; sağda Konstantinos ayakta cepheden, pendilialı taç giymiş, loroslu, aralarında labarum tutmaktadırlar. Ortasında haç bulunmaktadır. Labarum üç basamaklı kaide üstündedir. Her ikisi de bir ellerini göğsüne götürmüş durumdadırlar.

1059-1067

24 3.B./A-1, -1.30 m, AE, 25/26 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 774, no.: 8.1 vd.
Env. No.: HK-14/ENV-46

25 1.B.D-5/D-6 O.M.1, 1439.44 m, 6.23 gr, 27/28 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 774, no.: 8.1 vd.
Env. No.: HK-17/ENV-114

26 GSD-26, -10.40 m, AE, 9.60 gr, 30/32 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 774, no.: 8.1 vd.
Env. No.: HK-17/REST/ENV-7

27 GSD-28, 13.80 m, AE, 8.02 gr, 29/30 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 774, no.: 8.1 vd.
Env. No.: HK-17/REST/ENV-12

28 BSD-12, -9.00 m, AE, 7.99 gr, 26/28 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2, s. 774, no.: 8.1 vd.
Env. No.: HK-17/REST/ENV-17

IV. ROMANOS DIOGENES (1 Ocak 1068-Eylül 1071)

Constantinopolis
Follis

Öy.: Yazı yok. Cepheden içi noktalı haç nimbuslu Hz. İsa betimi görülmektedir. Sol boşlukta sağ ve sol boşlukta NI-KA monogramı vardır. Boşluklarda IC-XC monogramı yer almaktadır.

Ay.: Merkezde gövdesine küçük çapraz bir haç yerleştirilmiş büyük haç yer almaktadır. Onun kolları arasında, sol üstte 'C', sağ üst- te 'R', sol altta 'P', sağ altta ise 'Δ' harfleri bulunmaktadır. Haçın her bir kolunda biri büyük ikisi küçük nokta vardır.

1068-1071

29 GSD-26, -6.15 m, 5.08 gr, 26/27 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC III/2 s. 796, no.: 8.1 vd.
Et. No.: HK-17/REST/ET-28

I. ALEKSİOS KOMNENOS (4 Nisan 1081-15 Ağustos 1118)

Thessalonika
Follis
Tip B

Öy.: Merkezde yer alan haçın yatay ve dikey kollarında birer nokta bezeme vardır. Haçın üst kollarında IC-XC, alt kollarında ise NI-KA monogramları vardır.

Ay.: 4 satırlık yazı: + CЄPCVh / ЄPTЄIBA / CIΛЄIAΛ / ЄXIW yazısı yer almaktadır.

1081-1087?

30 1.B./D-4 (Sondaj), 1432.85 m, AE, 4.75 gr, 27/28 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC IV/1, s. 214, no.: 19.1
Env. No.: HK-17/ENV-102

31 BSD-3, -2.45 m, AE, 4.11 gr, 23/24 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC IV/1, s. 214, no.: 19.1
Et. No.: HK-17/REST/ET-70

Öy.: Cepheden imparator portresi, başında imparatorluk tacı, sağ elinde uzun haç, sol elinde globus vardır.

Ay.: Merkezde uçları noktalı haç, Haçın üst ve alt boşluklarında net olmayan harfler ve haçın gövdesine çapraz oturtulmuş minik haç.

1092-1093?

32 5.B/F-2, -1.10 m, AE, 4.10 gr, 23/24 mm, k.y.: 6
Ref.: DOC IV/1, s. 237, no.: 40a.4 vd.
Env. No.: HK-15/ENV-37

EDESSA (URFA) HAÇLI KONTLUĞU? (1098-1144)

II. Baudouin? (1100-1118)

Öy.: Merkezde tunik ve himation giyimli, haç nimbuslu Hz. İsa büstü yer almaktadır. Haçın her kolunda birer nokta bezeme vardır. Sağ eli takdis pozisyonunda, sol elinde Kutsal Kitap (İncil) tutmaktadır. Sağ ve sol boşluklarda IC-XC monogramı bulunmaktadır.

Ay.: Ortada bir haç ve bu haçın merkezinde haçı biçimli dilimli süsleme mevcuttur. Ortadaki haçın yata ve dikey kollarında birer nokta bezeme vardır. Boşluklarda Grekçe "Λ" harfi ve ay betimi bulunmaktadır.

(?)

33 1.B./B-2, -1.50 m, AE, 7.42 gr, 25/26 mm, k.y.: 6
Et. No.: HK-14/ET-1

34 3.B./A-2, -1.20 m, 6.74 gr, 24/25 mm, k.y.: 6
Env. No.: HK-14/ENV-34

(?)

Öy.: Haç nimbuslu Hz. İsa büstü vardır.

Ay.: Merkezde bir haç ve onun alt kısmında bitkisel bezeme yer alır.

35 GSD-12, -3.90 m, 1.27 gr, 14/17 mm, k.y.: 6
Et. No.: HK-17/REST/ET-9

ANTAKYA HAÇLI PRENSLİĞİ (1098-1268)

Tancred? (1100-1103/1105-1112)

Öy.: Başı haç nimbuslu Hz. İsa (?) betimi yer almaktadır. Yazılar siliktir.

Ay.: Merkezdeki haçın alt kollarında NI-KA monogramı vardır. Haçın üst kollarındaki yazılar siliktir.

(?)

36 1.B./Y, AE, 3.36 gr, 24/26 mm, k.y.: 6
Et. No.: HK-14/ET-156

Öy.: İsa Antiphonetes cepheden dizlerine kadar betimlenmiş. Ayrıtılar net değildir.

Ay.: Merkezdeki haçın sağ üstünde XC monogramı vardır. Diğer yazılar siliktir.

(?)

37 1.B./Y, AE, 2.56 gr, 16/21 mm, k.y.: 6
Et. No.: HK-17/ET-40

Öy.: Yazı yok. Arkalıklı sandalyede oturmuş cepheden haç nimbuslu Hz. İsa tasviri vardır. Haçın her bir kolunda birer nokta bezeme yer alır. Tunik ve himation giyimlidir. Sol elinde Kutsal Kitap? (İncil) tutmaktadır.

Ay.: Mücevher taşları ile süslü bir haç vardır. Haçın her bir kolunda nokta bezeme bulunur. Haçın üst kollarında IC-XC monogramı yer alır. Alt kısımdaki yazılar siliktir.

(?)

38 1.B./B-2, -1.50 m, AE, 4.12 gr, 23/25 mm, k.y.: 6
Et. No.: HK-14/ET-58

BOZUK VE TARİHLENEMEYEN SİKKELER

Öy.: Merkezde Hz. İsa, başı haleli şekilde tasvir edilmiştir.

Ay.: Net olmamakla beraber, ortalarında labarum (?) bulunan iki figür vardır (?)

(?)

39 GSD-12, -5.00 m, AE, 2.67 gr, 23/30 mm, k.y.: 6 (?)
Et. No.: HK-17/REST/ET-10

Öy.: Haç nimbuslu Hz. İsa cepheden arkalıklı tahtta oturur şekilde tasvir edilmiştir. Elinde belli olmayan bir nesne tutmaktadır.

Ay.: Merkezdeki büyük bir haç ve haçın kolları arasında IC-XC / NI-KA monogramı yer almaktadır. Haçın yatay ve dikey kollarında birer adet nokta bezeme vardır.

(?)

40 GSD-27, 12.80 m, AE, 1.97 gr, 21/23 mm, k.y.: 6 (?)
Et. No.: HK-17/REST/ET/47

Öy.: Siliktir.

Ay.: Merkezde bir haç ve haçın üst kolları arasında IC-XC monogramı yer alır. Haçın alt kollarındaki yazılar siliktir.

(?)

41 BSD-14, 10.15 m, AE, 3.06 gr, 20/23 mm, k.y.: 6 (?)
Et. No.: HK-17/REST/ET-79

Öy.: Siliktir.

Ay.: Merkezde bir haç vardır. Haçın kolları arasındaki yazılar siliktir.

(?)

42 3.B./Y, AE, 3.09 gr, 18/21 mm, k.y.: 6 (?)
Et. No.: HK-17/REST/ET-97

8.2. Konkordans Cetveli

Env. No.	Kat. No.	Et. No.	Kat. No.
1	20	3	41
2	52	5	141
4	103	8	143
6	128	9	60
7	9	10	142
11	3	14	74
12	16	15	188
13	19	17	12
16	39	21	17
18	15	22	57
19	2	23	64
20	4	29	28
24	46	31	70
25	114	33	1
26	7	35	9
27	12	36	156
28	17	37	40
30	102	38	58
32	37	39	10
34	34	40	47
		41	79
		42	97

8.3. Genel Değerlendirme Ve Sonuç

İncelemesi yapılan 42 adet sikkenin 1 tanesi I. Iustinus (518-527) dönemine, 1 tanesi I. Iustinianus (527-565) dönemine, 1 tanesi de Heraclonas (641) dönemine tarihlendirilmiştir. Anonim Follis olarak tanımlanan 20 tane sikke vardır. Bunlardan 11 tanesi A2 grubuna (976/1030-35) aittir. 11 adet sikkenin 5'inde varyasyon tespit edilmiştir. Diğer 6 sikkenin varyasyonları ise net değildir. B grubundan (1030-35/1042) 4, C grubundan (1042?/1050) ve D grubundan (1050/1060) da birer adet sikke vardır. Bir adet sikkenin ise ön yüzü tamamen aşınmış olduğu için, arka yüzü üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Buna göre sikkenin D ya da E grubuna (1060) ait olduğu düşünülmektedir. I grubunda (1075/1080) ise iki adet sikke mevcuttur. A2 grubu Anonim Follis'lerin sayısı, diğer Anonim Follis'lerin toplamında daha fazladır **(Grafik 1, 2)**. X. Constantinos (1059-1067) döneminden 5, IV. Romanos Diogenes (1068-1071) döneminden ise tarihlenen 1 adet sikke vardır. I. Aleksios Komnenos (1081-1118)'a ait 3 adet sikkeden 2 tanesinin (Kat. No: 30, 31), imparatorun 1092 yılında yaptırdığı sikke reformundan önce darp edildiği tespit edilmiştir. Haçlılara ait 6 adet sikkenin 3'ü Edessa (Urfa) Haçlı Kontluğu'na, 3'ü de Antakya Haçlı Prensliği'ne ait olduğu düşünülmektedir **(Grafik 3)**. Bu sikkelerin, benzeri olan Bizans sikkeleriyle aynı ortalama ağırlığa sahip olmamaları, basit işçiliği ve kalitesizliği bu düşüncemizde etkili olmuştur. Benzer sikke örneklerinden yola çıkılarak söz konusu tarihlendirme yapılmıştır. Son kısımda ise 4 adet bozuk ve tarihlenemeyen sikke yer almaktadır. Bu sikkeler yoğun aşınma ve korozyona maruz kaldıkları için net bir tarih vermemektedir. Ancak kalitesiz ve ince olmaları nedeniyle bunların da yine Haçlılara ait olma ihtimali vardır.

Katalogdaki sikkeler en çok 2017 yılı olmak üzere sırasıyla 2014 ve 2015 kazı sezonlarında bulunmuştur **(Grafik 4)**. 2016 kazı sezonunda ise Bizans sikkesi bulunmamış, ağırlıklı olarak Artuklu, İlhanlı ve Osmanlı Dönemi sikkeler ele geçirilmiştir. Bu sayının 2017 yılında fazla olmasında aynı yıl başlayan restorasyon kazısının da payı vardır.

İncelenen sikkelerin tümü bronzdur. İç kalede yapılan kazı çalışmalarında şimdiye kadar Bizans Dönemi'ne ait gümüş ya da altın sikke bulunmamıştır. Darphaneleri ve birimleri tespit edilebilen sikkeler arasında Constantinopolis darplı

sikkeler daha fazladır **(Tablo 8)**. Katalogda tespit edilen 3 darphaneden ikisi (Constantinopolis ve Nikomedia) Anadolu'da yer alırken diğeri (Thessalonika / Selanik) Anadolu dışındadır.

Anonim Follislerin ise hangi darphanede basıldığı henüz netlik kazanmamıştır. Sabatier ve Wroth'a göre bu sikkeler Konstantinopolis darphanesinde kesilmiştir. Ancak sikkeler üzerindeki lejantlar, farklı süslemeler, İsa tasvirlerindeki değişimler dikkate alındığında bunların tek bir darphanede basılmış olma ihtimalini zayıflatmaktadır (Aktaran; Erdoğan ve Menteşe, 2015: 104).

42 adet sikkenin en erken tarihlisi I. Iustinus dönemine aittir. En geç tarihli olanı (Bizans sikkeleri içinde) ise I. Aleksios Komnenos zamanına aittir (Kat. No.: 32). Bu da araştırmalarla uyumlu olarak I. Aleksios Komnenos zamanında Harput'un elden çıkmış olduğunu göstermektedir. Bizans'ın Harput hâkimiyetinin ilk evresi 6. yüzyılda başlamıştır. Daha önce yayınlanan Bizans sikkeleri makalesinde (Aytaç, 2017c: 148), Bizans'ın ilk hâkimiyet evresi, sikkelerden yola çıkılarak I. Iustinianus ile başlatılmıştır. Ancak yeni kazılarda I. Iustinus sikkesinin bulunması (Kat. No.: 1) bu tarihlendirmeyi daha da geriye götürmüştür. Eldeki verilere bakıldığında Bizans'ın Harput'taki ilk hâkimiyeti şimdilik I. Iustinus zamanında başlamıştır denilebilir.

Sikkeler, yüzyıllara göre değerlendirildiğinde 11. yüzyıl sikkelerinin sayısal fazlalığı dikkati çekmektedir **(Grafik 5, 6)**. Özellikle Bizans Dönemi sikkelerinin bu yüzyılda fazla olması Bizans'ın bölgedeki siyasi ağırlığının önceki yüzyıllara göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Bizans'ın Harput hâkimiyeti iki evrelidir. Bunlardan ilki, 6. yüzyılda başlamış ve 7. yüzyıl ortalarında kadar aralıklarla devam etmiştir. 7. yüzyıldan 10. yüzyılın sonlarına doğru ise çok kısa zaman dilimlerinde bölgeye hâkim olmuştur. Bizans bu yıllarda Harput ve çevresine hâkim olmak amacıyla Sasani, Emevi ve Abbasilerle mücadele içinde olmuştur. Dolayısıyla Harput ve çevresinin bu yüz yıllardaki siyasi durumunun belirsizliği ve istikrarsızlığı, özellikle Bizans'ın bölgede kalıcı olamaması sikkelerinin azlığıyla da açıklanabilir. İkinci ve asıl hâkimiyet evresi de 10. yüzyılın sonu 11. yüzyılın başlarından itibaren görülmektedir. Bunda şüphesiz, Bizans'ın doğu sınırında yer alan Harput gibi önemli bölgelerin askeri garnizon görevi üstlenmesi rol almıştır. Çünkü 11. yüzyılda Türklerin bu bölgeleri tehdidi yoğun

olarak hissedilmiştir. Tehdit unsurunu azaltmak için sivil ve askeri nüfus sayısı arttırılmış, bu da günlük yaşama, ticaret ve ekonomiye olumlu etki kazandırmıştır. Katalogdaki 11. yüzyıl sikkelerinin fazlalığı da bu süreci kanıtlar niteliktedir.

Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos, başına buyruk hareket eden Harput yöneticisi Philaretos'u kendisine tercüman ve komutan yaparak Bizans'a bağlamıştır. 1085 yılında ise Philaretos'u yenen Çubuk Bey'le birlikte Harput'un Türkleşme süreci başlamıştır. O dönemde Harput halkının çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktaydı. Çubukoğulları ve ardılı Artuklular zamanında Orta Asya'dan ve İran taraflarından gelen göçebe Türkler buralara yerleştirilmiştir. Artık Harput'ta sona eren Bizans hâkimiyeti yerini Türk egemenliğine bırakmıştır. Zaten genel olarak bu dönemde Bizans'ın doğuda pek bir etkisi kalmamıştır. Ancak 1085 yılında Bizans'ın elinden çıkan Harput'ta, muhtemelen 1092-1093 yılına kadar Bizans sikkelerinin varlığı (bkz; Kat. No.: 32) devam etmiştir. Fakat bu bir geçiş sürecidir. Çünkü kısa süre sonra bölgede I. Haçlı Seferleri sonunda kurulan Edessa (Urfa) Kontluğu, Birecik Senyörlüğü ve Antakya Prensliği ile Harput'taki Türk beylikler arasında münasebetler başlamıştır. Bundan sonra Harput'ta Bizans sikkesi görülmemektedir. Katalogdaki Haçlı sikkeleri de, bu dönemde Harput'ta geçerli olan ve ticarette karşılık bulan sikkelerdir.

Haçlı sikkelerinin genellikle Bizans taklidi olduğu anlaşılmıştır. Bu sikkelerin, Bizans sikkelerine göre daha hafif ve ince basıldığı tespit edilmiştir. Arkeolojik kazılarda bulunan Haçlı sikkeleri, farklı dönemlere ait sikkelere göre daha hasarlıdır. Üzerinde mevcut korozyonun da etkisiyle çabuk kırılabilir ya da bükülebilir. Haçlı sikkelerinde metal ağırlığın az olması onların ekonomik durumlarıyla da alakalıdır. Hafif bir Haçlı sikkesi, ortalama bir ağırlığa sahip Bizans sikkesiyle ya da bir Artuklu sikkesiyle aynı kıymette değildir. Bu da Haçlıların ekonomik olarak Bizans ya da Artuklularla eş konumda olmadığı anlamına gelmektedir.

Haçlı sikkelerinin basit ve taklit içerikli olması, bunların gelişigüzel darphanelerde kesildiğini düşündürmektedir. Bu sikkelerin Bizans sikkelerine olan benzerliğinin nedenleri arasında, aynı dini paylaşıyor olmalarının yanı sıra, Haçlıların sikke basımında Bizanslı ustaları kullanmış olma ihtimali de düşünülebilir.

11. yüzyılda Bizans'ın bölgedeki egemenliğinin sona ermesiyle, Anadolu Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubâd'ın 1234 yılında Harput'u ele geçirmesine kadar

geçen zamanda bu bölgede kısmen Anadolu Selçuklu sikkeleri, daha çok Haçlı, Artuklu ve diğer beylik sikkelerinin dolaşımda olduğu tespit edilmiştir. Harput İç Kale'deki kazılarda ele geçen sikkelerin dönemleri de bunu doğrulamaktadır. Harput'ta görülen Haçlı sikkeleri, Çubukoğulları ve Artukluların hüküm sürdüğü yıllara denk gelmektedir. Muhtemelen Haçlılar ve bahsi geçen beylikler arasındaki ticarette sikkeler serbest dolaşımda olmuştur. Bu döneme ait haçlı sikkelerinin bulunması, bu sikkelerin en azından bölgede ekonomik geçerliliğinin olduğunu göstermektedir.

Tezimizde yer alan sikkelerin ve arkeolojik verilerle oluşturulan güncel tarihçenin, Harput'un geçmişine bir nebze de olsa katkı sağlayacağını umut etmekteyiz.

SÖZLÜK*

Aes Signatum : Sikke yerine kullanılan bronz çubuklar.

ANNO : Yılında, senesinde.

Anonim Follis : I. Ioannes Tzimiskes tarafından 976 yılında basılan ve 100 yılı aşkın bir süre kullanılan bakır sikkeler. Bu sikkelerin üzerinde imparator tasviri yerine Hz. İsa tasviri vardır. İstisna olarak X. Constantinos döneminde Hz. İsa tasviri yerine imparatorun kendi portresi konmuştur.

Antoninianus : Roma imparatoru Caracalla zamanında 215 yılında basılan 2 Denarius ederinde gümüş sikke.

Arka Yüz : Sikkelerde ikinci derecede önemli kısım. Üst kalıpla darbı yapılan yer.

Aspron Trachy : I. Aleksios Komnenos zamanında basılan konkav (içbükey) sikke.

Assaria : II. Anronikos ve III. Andronikos dönemlerinde tedavüle giren hafif bakır sikke.

Attika-Delos Deniz Birliği : M.Ö. 478/477 yıllarında Perslere karşı kurulan siyasi birlik. Merkezi, adını aldığı Delos Adası'dır. Atina tarafından kurulmuştur.

Attika Sistemi : Aigina sistemi yerine geçmiştir. Asıl birimi tetradrahmidir. Atina, Delos, Sicilya,

* Sözlük hazırlanırken Ahmet Semih Tulay'ın *Genel Nümizmatik Sözlüğü* adlı kitabından yararlanılmıştır. Bkz; Tulay, A. Semih (2001). *Genel Nümizmatik Sözlüğü.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Makedonya ve Hellenistik Dönem krallıkları kullanmıştır.

Aurelianus : Roma imparatoru Aurelianus'un kendi adıyla bastırdığı altın sikkeler.

Aureus : Roma'da altın sikkeye verilen ad. İlk kez M.Ö. 217 yılında basılmıştır.

Basilikon : Bizans imparatoru II. Andronikos döneminde basılan gümüş sikke.

Billon : Ayarı düşürülmüş gümüş sikke.

Chi Rho (Khristogram) : Hz. İsa'nın adının ilk iki harfi, monogram.

Dekanummi : Çeyrek Follis'e eşit sikke.

Denarius : M.Ö. 187 yılından itibaren Roma'da 500 yıl boyunca kullanılan gümüş sikke.

Drahmi : 6 obol değerindeki gümüş sikke.

Elektron : Doğal olarak bulunan ve %30 altın ve %70 gümüş karışımı maden.

Follis : Geç Roma ve Bizans'ta kullanılan bakır sikke.

Haçlı Globus : (Globus Cruciger) Dünya hakimiyetini simgeleyen haçlı küre.

Hexagram : İmparator Herakleios zamanında basılan gümüş sikke.

Himation : Kalın kumaştan yapılmış pelerin. Manto.

Histamenon : II. Nikhephoros zamanında basılan altın solidus.

Hyperpyron : I. Aleksios Komnenos zamanında basılan bir yüzü bombeli çukur sikke. Metali altındır.

Istampa : Sikke basmaya yarayan kalıp.

İsa Antiphonetes : Dizlerine kadar betimlenmiş Hz. İsa figürü.

İsa Pantokrator : Sol elinde Kutsal Kitap (İncil) tutan sağ elini takdis pozisyonunda kaldırmış Hz. İsa tasviri.

Khlamys : Elbise üzerine giyilen bir nevi pelerin.

Kontrmark : Basılmış sikkeye herhangi bir amaçla sonradan vurulan damga.

Kutsal Haç : Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan haç.

Labarum : İçine Khristogram işlenmiş dini sancak.

Leitra : Klasik Dönem'de Syracusa'da altın birimi.

Libre(a) : 12 onsa eşit gelen 327.45 gr olan ağırlık.

Loros : Üzeri süslü asil elbisesi.

Lydia-Milet Sistemi : Birimi stater olan ve 14.11 gr ağırlığa sahip sikkelerin kullanıldığı sistem. Miletos, Ephesos, Chios, Lindos ve Melos gibi antik kentler bu sistemi kullanmışlardır.

Miliarenses/Miliaresion : I. Iustunianus zamanında Solidus'un 1/12'si değerinde olan gümüş sikke.

Mina : Kelimenin aslı Mana'dır. Greklere Babil'den geçmiştir. Sikke olarak basılmayan ağırlık birimi.

Nimbus : Hale. Hıristiyanlıkta, dinle ilgili şahısların başlarına konulur.

Nomisma : Solidus'lara verilen isim.

Nummi : Follis'in 1/40'ına eşit para birimi.

Nümismatik : Sikke bilim.

OB : Obryzum. Roma İmparatorluğu'nda saf altından darp edilen sikkelere konulan işaret.

Obol : Greklerdeki sikke birimi.

Ofis İşareti : Sikkenin hangi atölyede darp edildiğini gösteren Grekçe işaret.

Ön Yüz : Sikkede ilk derecede önemli yüz. Esas tipin yer aldığı kısım.

Pendilia : Bir ucu diadem ya da taca bağlı, kulak hizasından aşağıya sarkan pendant.

Pentanummi : Çeyrek Follis.

Phokaia Sistemi : Birimi 16.1 gr olan elektron stater. Bu sistem Phokaia, Lesbos ve Kyzikos'ta kullanılmıştır.

Protom : Bir hayvanın üst ya da ön kısmının tanımlanması.

Quinarius : Roma'da imparatorluk döneminde basılan ½ Aureus'a eşit altın sikke.

SC : Senatus Consultum (Senatonun kararı). Bronz sikkelerde yer almaktadır.

Scyphate : 11. yüzyıl başlarında basılan çukur sikke. Altın, elektron ve gümüş darplıları da vardır.

Semissis : ½ Solidus değerinde altın sikke.

Sestersius **:** Roma'da ¼ Denarius ederinde gümüş sikke. Bakır örnekleri de vardır.

Siglos **:** Ağırlığı bölgelere göre değişen bir ağırlık birimi.

Siliqua **:** Geç Roma ve Bizans gümüş sikkeleri için kullanılan birim.

Solidus **:** Büyük Constantinos zamanında basılan altın sikkelere verilen isim. Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde de basımına devam edilmiştir. 4.54 gr ağırlığındadır.

Souppedion **:** Hz. İsa'nın ya da imparatorların ayakları altında görülen alçak ayaklık.

Stater **:** Altın, gümüş ve elektrondan basılan sikkelerin asıl birimi.

Strategos **:** Askeri ve sivil yönetimin başındaki komutan. Bizans'ta thema yöneticisine verilen ad.

Şekel: **:** Mısır gümüşüdür. Sikkenin icadından önce de var olan bu birim belli ağırlıktaki gümüşü tanımlamak için kullanılıyordu.

Tanrıça Ma **:** Pontos ve Kappadokia'nın yerel tanrıçası. Roma İmparatorluğu'nda da tapımı devam etmiştir.

Tetarteron **:** Küçük bakır sikke.

Tetradrahmi **:** 4 Drahmi değerinde olan gümüş sikke.

Tetrarchia Dönemi **:** Diocletianus tarafından 293 yılında getirilen dörtlü yönetim modeli. 2 Augustus ve 2 caesardan oluşur.

Thema **:** Ordu. Genel olarak ise askeri, idari yönetim anlamındadır. Bizans imparatoru Herakleios zamanında kurulmuştur.

Trite **:** Ionia'da kullanılan elektron sikkelerin alt birimi.

Tunik **:** Gömlek biçimli kısa elbise.

Victoria **:** Zafer. Elinde çelenk ve defne dalı tutan kanatlı kadın.

KAYNAKÇA

Abu'l Farac, Gregory (1987). *Abu'l Farac Tarihi, 2*, (Çeviren: Ömer Rıza Doğrul). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Adim, İbn (2011). *Bugyat At-Talab Fi Tarih Halab Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*. (Yayına Hazırlayan: Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aka, İsmail (1991). *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Aksın, Ahmet (1999). *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ: Ceren Ofset ve Matbaacılık.

Akyürek, Engin, T (2011). Konstantinopolis'in İmparatorları. (Yayına Hazırlayan: Arzu Karamani Pekin). *İmparatorlar İstanbul'da, Hitit'ten Osmanlıya*. İstanbul: İstanbul Arkeoloji Müzesi Yayınları, 145-187.

Alparslan, Metin (2010). *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Alptekin, Coşkun (1991). Artuklular. *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 3*, 415-418. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Alptekin, C (1992a). Belek bin Behram. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, *5*, 402-403. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Alptekin, Coşkun (1992b). Selçuklular Zamanında Harput. (Editör: Namık Açıkgöz). *Tarih İçinde Harput*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi, 45-51.

Altan, Ebru (2017). İstanbul'un Fethi Sırasında Şehirde Yaşananlar ve Psikolojik Durum. *Tarih Dergisi*, (66), 63-76.

Altınay, A. Refik (2012). *Bizans İmparatoriçeleri*. (Osmanlıcadan çeviren: Muammer Yılmaz). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Andreasyan, Hrand D (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Anonim (1970). *Elazığ İl Yıllığı*. Elazığ: Bingöl Matbaası

Anonim (1982). Elazığ, *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl; Dünü Bugünü, Yarını,4*, 2474-2582. İstanbul: Anadolu Yayıncılık.

Ardıçoğlu, Nureddin (1966). *Harput Hükümdarı Belek Gazi*. Ankara: Ajans-Türk Matbaası.

Ardıçoğlu, Nureddin (1997). *Harput Tarihi*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası.

Aristoteles (1975). *Politika*. (Çeviren: Mete Tuncay). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Armağan, Mustafa (1996). Orhan Gazi. *Osmanlı Ansiklopedisi, 1*, 76-88. İstanbul: İz Yayıncılık.

Artuk, İbrahim (1976). Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hısnkeyfa'nın İlhakı İle İlgili İki Sikkesi, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 415-420.

Ataoğlu, Remzi (1992). Harput'ta Artuklu İdaresi. (Editör: Namık Açıkgöz), *Tarih İçinde Harput*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi, 53-58.

Atlan, Sabahat (1976). *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Atlan, Sabahat ve Baydur, Nezahat (1984). *Grek ve Roma Sikkeleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Atlan, Sabahat (1993). *Grek Sikkeleri (Arkaik-Klasik-Helenistik)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Aydın, Mehmet (2002). Bizans Kilisesi'nde İkonoklast (Tasvir Kırıcı) Hareketin Kökenleri. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13*(13), 5-14.

Aydın, Mehmet (2007). *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

Aykut, Tuncay (1992). *Ak Akçe Moğol Sikkeleri*. (Yayına Hazırlayanlar: Şennur Aydın ve Tuncay Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Aytaç, İsmail (2017a). Harput İç Kalesi Kazıları 2015 Yılı Çalışmaları, *38. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3*. (Yayına Hazırlayan Adil Özme). Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 563-579.

Aytaç, İsmail (2017b). Harput İç Kalesi Kazısı 2014 Yılı Arkeolojik Buluntuları, *Turkish Studies, 12*(1), 191-210.

Aytaç, İsmail (2017c). Harput İç Kale Kazılarında 2014-2015 Sezonunda Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri, *NWSA Journal Social Sciences, 12*(3), 140-153.

Aytaç, İsmail (2018a). Harput İç Kale Kazıların Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi, 5*(1), 29-55.

Aytaç, İsmail (2018b). Harput İç Kale Kazılarında 2015-2017 Sezonlarında Bulunan Bir Grup Kemik Esere İlişkin Ön Değerlendirme, *Assos Journal The Journal Of Academic Social Science*, (76), 1-23.

Aytaç, İsmail (2018c). Harput İç Kalesi Kazıları 2016 Yılı Çalışmaları. (Yayına Hazırlayan: Adil Özme). *39. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1*. Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 317-328).

Azimi (2006). *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*. (Çeviren. Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bailly, Auguste (t.y.). *Bizans Tarihi, 1*. (Çeviren: Haluk Şaman). İstanbul: Tercüman Gazetesi.

Bamyacı, M. Ertan ve Güçlüay, Sezgin (2018). İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 28*(1), 281-288.

Bauer, S. Wise (2018). *Ortaçağ Dünyası, Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hıristiyanlığı Kabul Etmesinden I. Haçlı Seferine*. (2. Basım). (Çeviren: Mehmet Moralı). İstanbul: Alfa Tarih Yayınları.

Baykara, Tuncer (1988). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Bellinger, R. Alfred (1992). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Anastasius I to Maurice (491–602), Volume I*. (Second Impression). (Edited: Alfred R. Bellinger and Philip Grierson). Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Bezer, G. Öney (1997). Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları. *Belleten, 61*(230), 67-92.

Bibi, İbn (1996a). *El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçukname). 1*. (Hazırlayan: Mürsel Öztürk). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bibi, İbn (1996b). *El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçukname). 2*. (Hazırlayan: Mürsel Öztürk). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bosch, Emin (1951). *Eski Sikkeler Rehberi, 1*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Bulduk, Abdülgani (2004). *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*. (Yayına Hazırlayanlar: Mesut Öztürk ve İbrahim Yılmazçelik). Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Butak, Behzat (1947). *XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları*. İstanbul: Pulhan Matbaası.

Cahen, Claude (2000). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. (Çeviren: Erol Üyepazarcı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Can, Hulki (2003). *Teslis Sendromu, Kilise Öğretisindeki Üçlük Kuramının Eleştirisi*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.

Carradice, Ian ve Price, Martin (2001). *Hellen Dünyasında Sikke*. (Çeviren: Oğuz Tekin). İstanbul: Homer Kitabevi.

Cheynet, J. Claude (2016). *Bizans Tarihi*. (2. Basım). Ankara: Dost Kitabevi.

Childe, Gordon (2009). *Tarihte Neler Oldu?* (5. Baskı). (Çevirenler: Alâeddin Şenel ve Mete Tunçay). İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Cinemre, İ. Tekin (2012). *Constantinus Hanedanı*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Çay, Abdülhaluk (1987), *II. Kılıç Arslan*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Çelik, Aydın ve Yıldırım, Taner (2013). İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput, *Geçmişten Geleceğe Elazığ Sempozyumu, 2*. (Editör: Enver Çakar). Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 545-560.

Damalı, Atom (2001). *150 Devlet 1500 Sultan İslam Sikkeleri*. İstanbul: Nilüfer Vakfı Yayınları.

Danık, Ertuğrul (1997). Harput Kalesi. *Vakıflar Dergisi*, (26), 313-334.

Danık, Ertuğrul (2001). *Orta Çağ'da Harput*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Danişmend, İ. Hami (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 1*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Darcan, Hasan (2013). Athanasius ve İznik Konsili. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15*(28), 169-191.

Demir, Bülent, Abay, Eşref ve Sevin, Veli (2016). Harput Kabartması Anadolu Uygarlıklarına Yeni Bir Katkı. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, (153), 7-16.

Demirci, Kürşat (2005). *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*. İstanbul: Ay Işığı Kitapları.

Demirkent, Işın (1987). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi 1118-1146*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Demirkent, Işın (1992). Bizans. *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 6*, 230-244. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Demirkent, Işın (1996). Haçlılar. *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 14*, 525-546. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Demirkent, Işın (1998). Herakleios. *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 17*, 210-215. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Diehl, Charles (2018). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. (Çeviren: Selim Sezer). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Dikici, Radi (2009). *Şu Bizim Bizans, (Byzantium 330-1453)*. (4. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Dikici, Radi (2016a). *Bizans'ı Anlamak*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Dikici, Radi (2016b). *Bizans İmparatorluğu Tarihi, (Byzantium 330-1453)*. (9. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Doğan, İ. Banu (2008). *Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Dürüşken, Çiğdem (2011). *Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk, Roma'nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Eagleton, Catherine ve Williams, Jonathan (2011). *Paranın Tarihi*. (Çeviren: Fadime Kâhya). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Emecen, Feridun (2007). Niğbolu Savaşı. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, *33*, 89-92. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Emecen, Feridun (2012). Varna Muharebesi. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, *42*, 527-530. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Erdoğan, Nihat ve Menteşe, Hasan (2015). *Doğu Roma Sikkeleri (491-1453)*. (Editör: Nihat Erdoğan). Mardin: Mardin Sesi Gazetesi.

Erdoğdu, M. Akif (2013). *Türkiye Tarihi ve Uygarlıkları IV, (Osmanlı Tarihi)*. (3. Baskı). İzmir: İlya Yayınları.

Esir, İbn (1987a). *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, 10*. (Çeviren: Abdülkerim Özaydın). İstanbul: Bahar Yayınları.

Esir, İbn (1987b). *El-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi, 11*. (Çeviren: Abdülkerim Özaydın). İstanbul: Bahar Yayınları.

Esir, İbn (1987c). *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, 12*. (Çevirenler: Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın). İstanbul: Bahar Yayınları.

Eusebios (1999). *Life Of Constantine*. (Translate: Averil Cameron and Stuart G. Hall). New York: Clarendon Press Oxford.

Eusebios (2011). *Kilise Tarihi, İncil'den Dördüncü Yüzyıla Hıristiyanlık*. (Çeviren: Furkan Akderin). İstanbul: Çiviyazıları Yayınevi.

Fayda, Mustafa (2014). *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.

Freke, Timothy ve Gandy, Peter (2011). *İsa'nın Gizemleri*. (2. Baskı). (Çeviren: Aslı Bengisu). İstanbul: Ayna Yayınevi.

Gibbon, Edward (1995). *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi V, Bizans, 2*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Gibbon, Edward (t.y.). *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, 1*. (Çeviren: Asım Baltacıgil). İstanbul: Bilim, Felsefe, Sanat Yayınları.

Gökalp, Z. Demirel (2009). *Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri*. Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınları.

Grant, Michael (2000). *Roma'dan Bizans'a İ.S. Beşinci Yüzyıl*. (Çeviren: Zühre İlkgelen). İstanbul: Homer Kitabevi.

Gregory, Timothy, E (2018). *Bizans Tarihi*. (Çeviren: Esra Ermert). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Grierson, Philip (1993a). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Heraclius Constantine to Theodosius III (641-717), Volume II/Part 2.* (Second Impression). (Edited: Alfred R. Bellinger and Philip Grierson). Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Grierson, Philip (1993b). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Basil I to Nicephorus III (867-1081), Volume III/Part 3.* (Second Impression). (Edited: Alfred R. Bellinger and Philip Grierson). Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Grierson, Philip (1999). *Byzantine Coinage*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Gür, Ö. Selçuk (2005). *Antik Dünyada Günlük Yaşam*. Antalya: Simge Kitabevi.

Güzel, Emine (2017). *Harput'ta Dini Mimari*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Haldon, John (2017). *Bizans Tarih Atlası*. (Çeviren: Ali Özdamar). İstanbul: Alfa Tarih Yayınları.

Harl, Kenneth, W (2002a). *Kazılarda Bulunan Sikkelerin Tanımlanması İçin Rehber, Roma (M.S. 238-498)*. (Çeviren: Burçak Delikan). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Harl, Kenneth, W (2002b). *Kazılarda Bulunan Sikkelerin Tanımlanması İçin Rehber, Bizans (M.S. 498-1282)*. (Çeviren: Burçak Delikan). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Hendy Michael F (1999). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Aleksius I to Alexius V (1081-1204), Volume IV/Part 1*. Edited: Alfred R. Bellinger and Philip Grierson). Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Herbert, William (2013). *Attila Hunların Hükümdarı ve Ataları*. (4. Baskı). (Çeviren: M. Levent Yener). İzmir: İlya Yayınları.

Herodotos (1973). *Herodot Tarihi*. (Çeviren: Azra Erhat). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hillenbrand, Robert (2005). *İslam Sanatı ve Mimarlığı*. (Çeviren: Çiğdem Kafesçioğlu). İstanbul: Homer Kitabevi.

Hirst, John (2013). *Kısa Avrupa Tarihi*. (2. Baskı). (Çeviren: Mihriban Doğan). İstanbul: Say Yayınları.

Hoca Sadettin, E (1979). *Tacü't Tevarih, 4*. (Çeviren: İsmet Parmaksızoğlu). Ankara: Kültür bakanlığı Yayınları.

Homeros (2008). *İlyada*. (28. Baskı). (Çevirenler: Azra Erhat ve A. Kadir). İstanbul: Can Yayınları.

Honigmann, Ernst (1970). *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*. (Çeviren: Fikret Işıltan). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

İplikçioğlu, Bülent (2007). *Helen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat yayınları.

Jones, Peter (2016). *Geldim, Gördüm, Yendim*. (Çeviren: Funda Sezer). İstanbul: Say Yayınları.

Kaçar, Turhan (2003). Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hıristiyanlığında İs Teolojisi Tartışmaları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 44*(2), 187-206.

Kaçar, Turhan (2013). Roma İmparatorluğu, Hıristiyanlar ve Milano Fermanı'nın 1700. Yılı. *Toplumsal Tarih Dergisi*, (230), 46-50.

Kalanisi, İbn (2015). *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. (Çeviren: Onur Özatağ). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Karakaş, Erdal (1999). Elazığ Şehrinin Gelişmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *9*(1), 129-154.

Karwiese, Stefan (2004). *Antik Nümizmatiğe Giriş*. (2. Basım). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kaya, Abdullah (2013). Doğu'daki Roma'nın Bizanslaştığı Devir: I. Justinianos Dönemi. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 37*(2), 17-40.

Kayhan, Hüseyin (2008). Fahreddin Kara Arslan Devri Artuklu Tarihi. *Belleten, 72*(263), 53-72.

Kırpık, Güray (2009). Artuklu Haçlı Münasebetleri (1098-1124). *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 29*(1), 243-256.

Kordatos, Yannis (2006). *Bizans'ın Son Günleri*. (2. Basım). (Çeviren: Muzaffer Baca). İstanbul: Alkım Yayınevi.

Kramer, S. Noah (2002). *Sümerler, Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*. (Çeviren: Özcan Buze). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Kunt, Metin (1993). *Türkiye Tarihi, 2, (Osmanlı Devleti)*. (Yayına Hazırlayanlar: Metin Kunt, Hüseyin G. Yurdaydın, Ayla Ödekan). İstanbul: Cem Yayınevi.

Lemerle, Paul (1994). *Bizans Tarihi*. (Çeviren: Galip Üstün). İstanbul: İletişim Yayınları.

Levtchenko, M. V (1999). *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*. (Çeviren: Maide Selen). İstanbul: Özne Yayınları.

Luttwak, Edward, N (2012). *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi*. (Çeviren: M. Efe Tuzcu). İstanbul: Epsilon Yayınları.

Maalouf, Amin (2018). *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*. (19. Baskı). (Çeviren: Ali Berktay). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Madrigal, Marc (2014). *Anadolu'nun Ekümenik Konsilleri*. İstanbul: Kutsal Kitap ve Arkeoloji.

Mango, Cyril (2008). *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*. (Çeviren: Gül Çağalı Güven). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Meijer, Fik (2006). *İmparatorlar Yataklarında Ölmez*. (Çeviren: Gürkan Ergin). İstanbul: Homer Kitabevi.

Merçil, Erdoğan (1991). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Metin, Tülay (2013). *Selçuklular Döneminde Malatya*. İstanbul: Malatya Kitaplığı Yayınları.

Morgan, Giles, (2010). *Yeni Roma ya da Konstantin Şehri Bizans'ın Kısa Tarihi*. (Çeviren: Eylem Çağdaş Babaoğlu). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Morrisson, Cecile (2002). *Antik Sikkeler Bilimi Nümismatik Genel Bir Bakış*. (Çeviren: Zeynep Çizmeli Öğün). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Norwich, J. Julius (2013a). *Bizans Yükseliş Dönemi (M.S. 803-1081)*. (Çeviren: Selen Hırçın Riegel). İstanbul: Kabalcı Kitabevi.

Norwich, J. Julius (2013b*). Bizans Gerileme ve Çöküş Dönemi (M.S. 1082-1453)*. (Çeviren: Selen Hırçın Riegel). İstanbul: Kabalcı Kitabevi.

Olcay, N (1983). *Anadolu'da Çağlar Boyu Sikke*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ostrogorsky, Georg (1991). *Bizans Devleti Tarihi*. (Çeviren: Fikret Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Oyarçin, Kasım (2010). *2008 Yılı Kelenderis Agora Bazilikası Kazısında Bulunan Geç Antik Çağ (M.S. 3-M.S. 7) Sikkeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,, Konya.

Örnek, Yasemin (2013). *II. Constantius Döneminde Roma İmparatorluğu (Dini ve Siyasi Tarih)*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

Öztuna, Yılmaz (1964). *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi Selçuklular ve Anadolu Beylikleri, 2*. İstanbul: Hayat Kitapları.

Öztuna, Yılmaz (1990). *Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri, 3*. Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Öztuna, Yılmaz (1992). Bizans. *Büyük Tarih Ansiklopedisi, 1*, 123-124. İstanbul: Betaş Yayınları.

Öztürk, Murat (2013). Zâtüsssavârî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 44*, 152-153. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Prokopios (2011). *Bizans'ın Gizli Tarihi*. (111. Baskı). (Çeviren: Orhan Duru). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Roberts, J. M (2016). *Avrupa Tarihi*. (Çeviren: Fethi Aytuna). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Roux, J. Paul (1998). *Türklerin Tarihi, Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl*. (6. Baskı). (Çeviren: Galip Üstün). İstanbul: Milliyet Yayınları.

Runciman, Steven (1989). *Haçlı Seferleri Tarihi, 1*. (2. Basım). (Çeviren: Fikret Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sabziyeva, M. Muharreova (2014). Antik Kaynaklarda Midas. *Folklor/Edebiyat, 20*(79), 119-136.

Sakioğlu, Mehmet, U (2006). *Ayasofya'nın Sırrı*. İstanbul: Kara Kutu Yayınları.

Seidler, G. L (1980). *Bizans Siyasal Düşüncesi*. (Çeviren: Mete Tunçay). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Seidler, G. L (1999). *Bizans Halk Hareketlerinin İdeolojik Kökeni*. (4. Baskı). (Çeviren: Mete Tunçay). İstanbul: Özne Yayınları.

Sevim Ali (2014). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, Ali ve Merçil, Erdoğan (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevin, Veli (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. (4. Baskı). İstanbul: Der Yayınları.

Sevin, Veli, Sevin, Necla Arslan ve Kalsen, Haydar (2009). Harput İç Kale Osmanlı Mahalle Kazısı 2008 Yılı Çalışmaları. (Yayına Hazırlayanlar: Haydar Dönmez ve Candaş Keskin). *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1*. Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 373-391.

Sevin, Veli, Sevin, Necla Arslan ve Kalsen, Haydar (2011). *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*. İstanbul: Ege Yayınları.

Sırma, İhsan, S (2017). *Haçlı Seferleri*. (5. Baskı). İstanbul: Beyan Yayınları.

Sinanlar, Seza (2005). *Bizans Araba Yarışlarından Osmanlı Şenliklerine At Meydanı*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Stathakopoulos, Dionysios (2018). *Bizans İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*. (Çeviren: Cumhur Atay). İstanbul: İletişim Yayınları.

Sunguroğlu, İshak (1958). *Harput Yollarında*, *1*. İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları.

Sümer, Faruk (1990). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Şengün, Taner (2012). *Harput Platosunda Doğal Ortam İnsan İlişkileri ve Doğal Çevre Planlaması*. Elazığ: Elazığ Valiliği.

Tekin, Oğuz (1996a). *Eskiçağ'da Para, Antik Nümismatiğe Giriş*. (2. Baskı). İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Tekin, Oğuz (1996b). *Byzas'tan I. Constantinus'a Kadar Eskiçağ'da İstanbul*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Tekin, Oğuz (1997). *Antik Nümizmatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*. (2. Baskı). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Tekin, Oğuz (1999a). *Akdeniz'in Mor Binyılı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tekin, Oğuz (1999b). *Bizans Sikkeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tekin, Oğuz (2007a). Harput Kazısından Bir Danişmentli Sikkesi. *Toplumsal Tarih Dergisi*, (164), 49-51.

Tekin, Oğuz (2007b). Bizans Ağırlıkları. Harput Kazısından Bir Örnek. *Toplumsal tarih Dergisi*, (168), 32-35.

Tekin, Oğuz (2015). Roma Tarihini Sikkelerden Okumak: Roma Cumhuriyet Dönemi Sikkeleri. (Editör: Ekin Öyken). *Klasik Filoloji Seminerleri, 3*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Thema Larousse (1993). Bizans. Yükseliş ve Çöküş. *Tematik Ansiklopedi, 1*, 112-113. İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları.

Tihrani, Ebu Bekr-i (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Çeviren: Mürsel Öztürk). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Tosun, Mebrure (1963). Hammurabi'nin Toprak Kanunları. *Ankara Üniversitesi Dl ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 12*(3-4), 127-141.

Tulay, A. Semih (2001). *Genel Nümizmatik Sözlüğü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Turan, Refik (1992). Anadolu'nun Gazi Unvanlı İlk Türk Beyleri. (Editör: Namık Açıkgöz). *Tarih İçinde Harput*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi, 65-70.

Turan, Osman (1980). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi.

Turan Osman (2016). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Uğurluer, Murat (2015). I. Constantinus'a Ait Bakır Sikkelerde Hıristiyanlık Sembolizmi. *Nümizmatik Yazıları, 2*. Gaziantep: GNG Ofset Matbbacılık.

Urfalı Mateos (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (Çeviren: Hrant D. Andreasyan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uslubaş, Tolga ve Dağ, Sezgin (2007). *İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi*. İstanbul: Karma Kitaplar.

Usta, Aydın (2002). Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek'in Ölümüne Kadar 1098-1124). *Tarih Dergisi, 37*, 357-374.

Uzun, Celalettin (2013). IV. Murad Dönemi Bağdat Seferleri Sırasında Harput Sancağı'nın Üstlendiği Rol. *Geçmişten Geleceğe Elazığ Sempozyumu, 2*. (Editör: Enver Çakar). Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 755-764.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1988), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ünal, Ceren (2012). *Manisa Müzesi Bizans Sikkeleri*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yayınları.

Ünal, Ceren (2015). *Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri*. Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.

Ünal, M. Ali (1989). *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Üresin, Ali (2005). *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Babil Yayıncılık.

Vasiliev, A. Alexander (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi, 1*. (Çeviren Arif Müfid Mansel). Ankara: Maarif Matbaası.

Weigall, Arthur (2002). *Pavlos Hıristiyanlığına Dair Bilimsel Bir Eleştiri Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.

Yalduz, Alparslan (2013). Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12*(2), 257-596.

Yazıcı, Nesimi (2014). *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yazıcızade, Abdullah (2009). *Tevarih-i Al-i Selçuk, Selçuklu Tarihi*. (Yayına Hazırlayan: Abdullah Bakır). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Yıldız, H. Dursun (1982). Bizans Tarihi. *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, 3*, 487-565. İstanbul: Görsel Yayınlar.

Yıldız, Sevcan (2009). *Bizans Tarihi, Kültürü, Sanatı ve Anadolu'daki İzleri*. (2. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.

Yılmaz, Ahmet (2016). Attila'nın Siyasi Hayatı, Şahsiyeti ve Karakteri. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2*(1), 141-164.

Yılmaz, Saim (2015). *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Yinanç, Refet (1989). *Dulkadir Beyliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Yuka, Ahmet (2012). *Kayseri Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bizans Sikkeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Yuka, Ahmet (2015). Kayseri Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bizans Dönemi Anonim Follisler. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (34), 90-115).

İnternet Adresleri

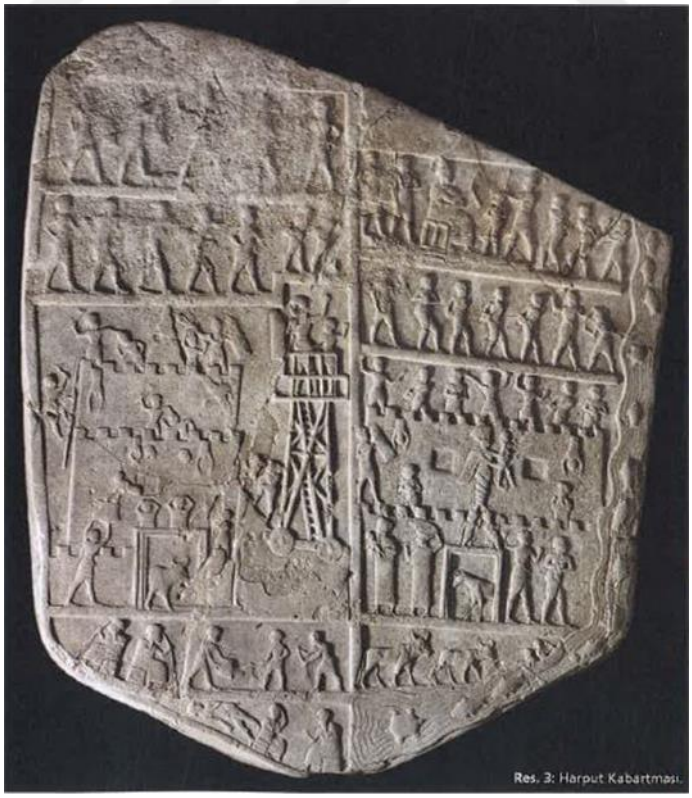
- https://www.google.com/maps/@38.7063938,39.2553405,1155m/data=!3m1!1e3
- https://auzefalmsstorage.blob.core.windows.net/auzefcontent/18_19/antik_numismatik/10/index.html

Fotoğraflar, Haritalar, Plânlar Ve Çizim

Fotoğraf 1: Harput Mahallesi genel görünüm (https://www.google.com/maps/@38.7063938,39.2553405,1155m/data=!3m1!1e3).

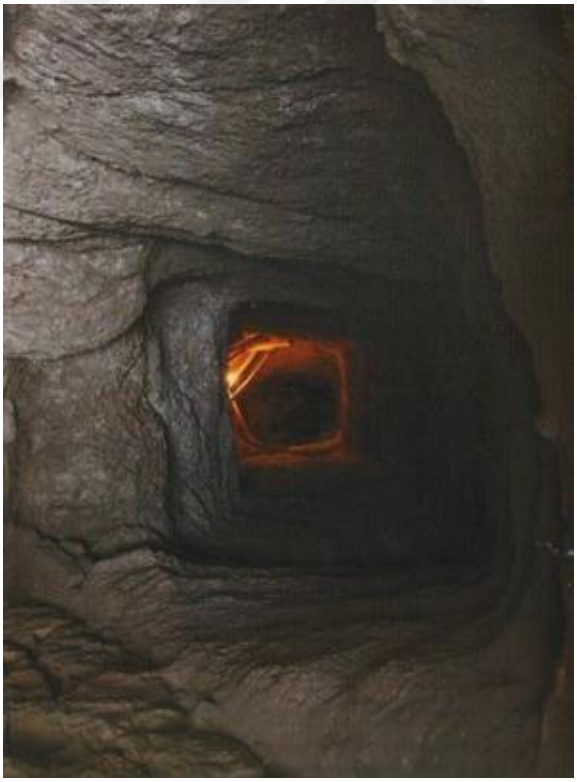
Fotoğraf 2: Harput Kabartması (Demir vd., 2016: 11).

Fotoğraf 3: Urartular tarafından inşa edilen Harput Kalesi'nin hava fotoğrafı (Harput İç Kale Kazı Başkanlığı arşivi).

Fotoğraf 4: Urartu Dönemi'nde su sarnıcı, Artuklu Dönemi'nde zindan olarak kullanılan yapının iç görünümü (Sevin, vd., 2011: 216).

Fotoğraf 5: Eğik minaresiyle ünlü, Artuklu Dönemi eseri Harput Ulu Camii (Harput İç Kale Kazı Başkanlığı arşivi).

Fotoğraf 6: Harput'ta kitabesi olan tek Selçuklu yapısı Arap Baba Türbesi'nden görünüm (Harput İç Kale Kazı Başkanlığı arşivi).

Fotoğraf 7: Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi Sara (Saray) Hatun'un yaptırdığı Sara Hatun Camii (Harput İç Kale Kazı Başkanlığı arşivi).

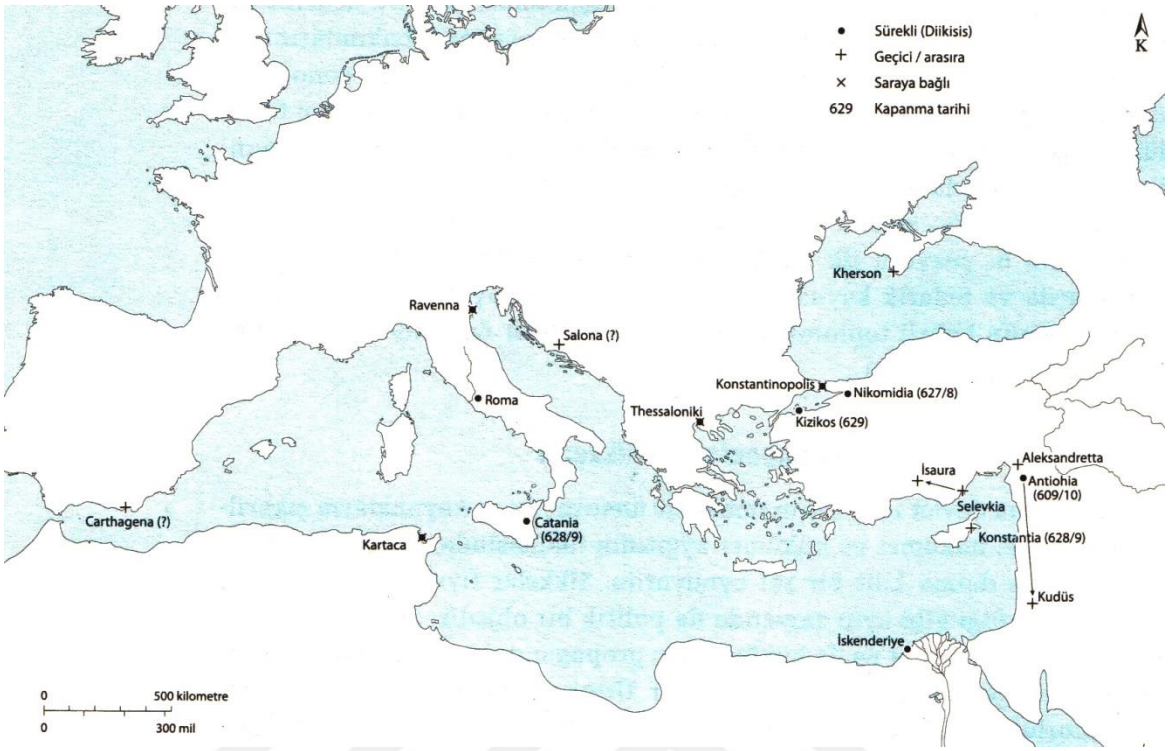
Harita 1: Arkaik Dönem'de sikke darbı yapan başlıca şehirler (Carradice ve Price, 2001: 33).

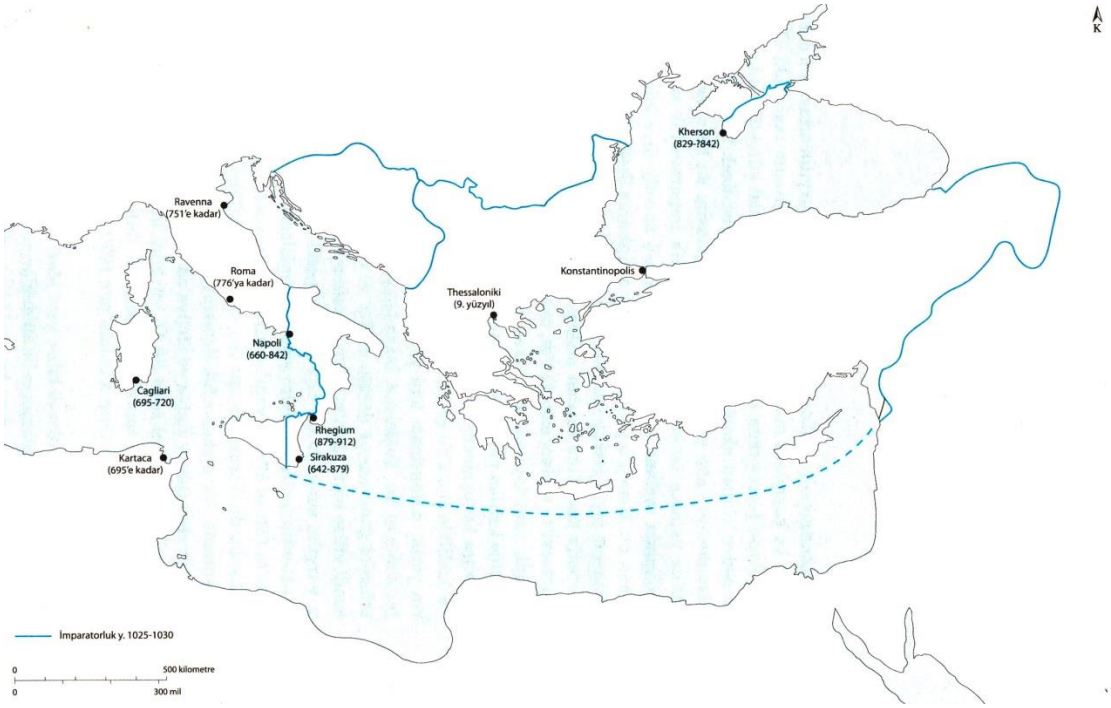
Harita 2: Helenistik Dönem darphaneleri (https://auzefalmsstorage.blob.core.windows.net/auzefcontent/18_19/antik_numismatik/10/index.html).

Harita 3: 527-628 yılları arasındaki Bizans darphaneleri (Haldon, 2017: 78).

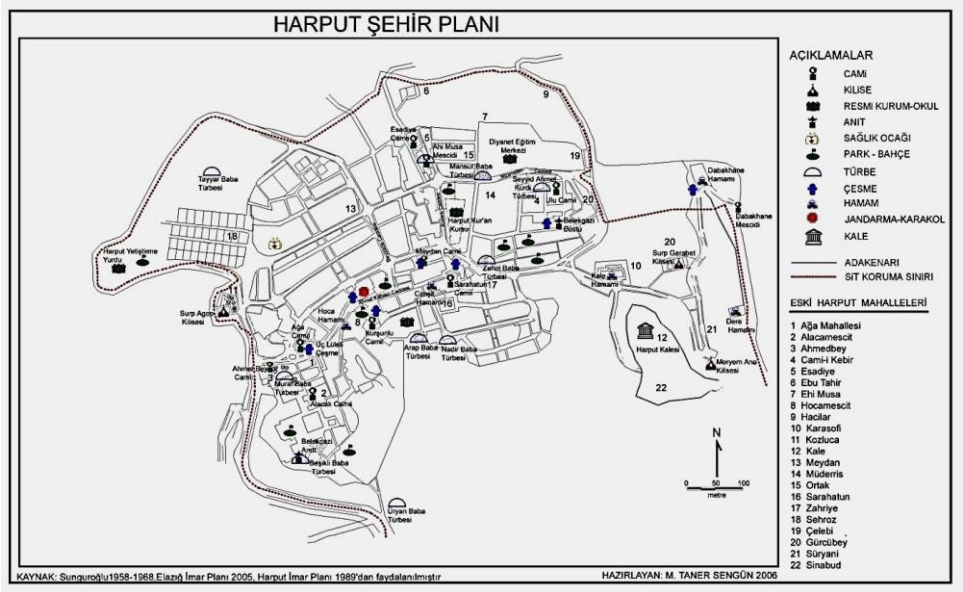
Harita 4: 640-1050 arası darphaneler (Haldon, 2017: 139).

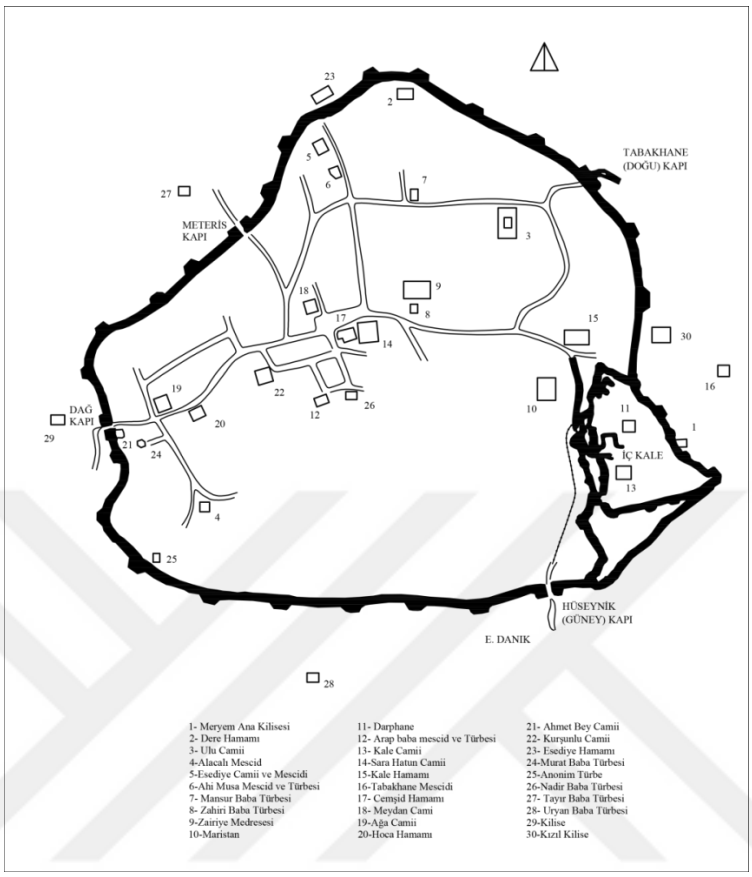
Plân 1: Urartu Dönemi'nde su sarnıcı, Artuklu Dönemi'nde zindan olarak kullanılan yapı (Sevin vd., 2011: 221).

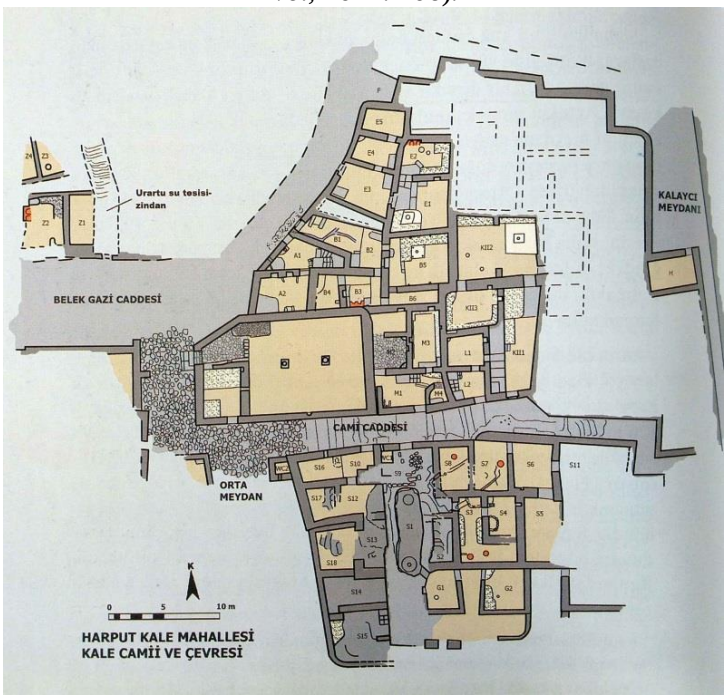
Plân 2: Harput'un genel şehir planı (Şengün, 2006: 187).

Plân 3: Harput kenti restitüsyon denemesi (Danık, 1997: 313-334).

Plân 4: Harput İç Kale, 2005-2009 kazı sezonlarında ortaya çıkarılan bölümler (Sevin vd., 2011: 106).

Plân 5: 2014-2018 kazı sezonlarında kazısı yapılan alanların planı (Harput İç Kale Kazı Başkanlığı arşivi).

Çizim 1: Erken dönem bir Bizans sikkesinin ön ve arka yüz bölümleri (Yuka, 2012: 44).

TABLOLAR, GRAFİKLER ve LEVHALAR

Tablo 1: Bizans bronz sikkeleri değer örnekleri (Harl, 2002b: 9; Grierson, 1999: 17, 18; Bellinger, 1992; 18, no.: 23a.2; 23, no.: 24c; 33, no.: 48; 33, no.: 49b).

BİRİM	DEĞER	YIL / ORT. AĞIRLIK	ÖRNEK SİKKE
M/ᴍ	40 nummi	498-512 / 8.50-9.00 gr	
		512-518 / 17.00-18.00 gr	
K	20 nummia (yarım follis)	498-512 / 4.50 gr	
		512-518 / 8.50-9.00 gr	
I	10 nummia (dekanummi)	498-512 / 2.25 gr	
		512-518 / 4.50 gr	
Є	5 nummia (pentanummi)	İlk dönemde darbı yoktur	
		512-518 / 2.25 gr	

Tablo 2: Bizans sikkelerinde kullanılan adlar (Yuka, 2012: 55; Tulay, 2001: 238, 239).

ALTIN ELEKTRON	Aspron Trachy Hyperpyron Scyphati Semissis Solidus Tetarteron Tremissis
GÜMÜŞ	Aspron Basilikon Hexagram Hyperpyron Miliarense Scyphati Sliqua
BRONZ & BAKIR	Assarion Centenionalis Dekanummium Fallaro Follis Maiorina Pentanummium Stamenon Tetarteron

Tablo 3: Değişik araştırmacılar tarafından yapılan Anonim Follis kronolojisi (Grierson, 1993b: 638).

SINIF	LEJANTLAR ve TİPLER	SINIF VE ATRİBÜLER			TEKRAR BASIM
		WROTH	BELLINGER	MISS THOMPSON	
A1	Ö/ İsa büstü A/ 4 satırlık lejant (küçük)	I I. Ioannes- III. Romanos	I I. Ioannes (küçük)	A1 I. Ioannes	II. Nikephoros ve VII. Konstantinos üzerine
A2	Ö/ İsa büstü A/ 4 satırlık lejant (büyük)		I II. Basileios- III. Romanos (büyük)	A2 II. Basileios- VIII. Konstantinos	
B	Ö/ İsa büstü A/ Basamak üzerinde haç ve 3 satırlık lejant	II IV. Mikhail	II IV. Mikhail	B III. Romanos	A2 üzerine
C	Ö/ Yarım figür İsa A/ Süslü haç ve 3 satırlık lejant	III Theodora	III IX. Konstantinos	C IV. Mikhail	B üzerine
D	Ö/ Arkalıklı tahtta oturan İsa A/ 3 satırlık lejant	V X. Konstantinos	VI I. Isaakios	D IX. Konstantinos	C üzerine
E	Ö/ İsa büstü A/ 3 satırlık lejant	VI I. Isaakios	IV Theodora	E I. Isaakios	Nadirdir, A2 üzerine
F	Ö/ Arkalıksız tahtta oturan İsa A/ 3 satırlık lejant	IV VI. Mikhail	V VI. Mikhail	F X. Konstantinos	Nadirdir, E üzerine
G	Ö/ İsa büstü A/ Meryem büstü	VII IX. Konstantinos	VII VII. Mikhail	G IV. Romanos	X. Konstantinos bazen de IV. Romanos üzerine
H	Ö/ İsa büstü A/ Basamak üzerinde patrik haçı	Haçlılar Dönemi, I. Aleksios	VIII I. Aleksios	H VII. Mikhail	III. Nikephoros H üzerine
I	Ö/ İsa büstü A/ Merkezinde X bulunan Latin haçı		IX, XII I. Aleksios	I III. Nikephoros	VII. Mikhail üzerine
J	Ö/ İsa büstü A/ Yarımay üzerinde Latin haçı		X I. Aleksios	J I. Aleksios	III. Nikephoros üzerine
K	Ö/ İsa büstü A/ Bordür içinde ayakta Meryem figürü	VIII IX. Konstantinos	XI I. Aleksios	K I. Aleksios	J üzerine
L	Ö/ İsa büstü A/ Haç, haç kollarının bitiminde 2 satırlık lejant		XIII I. Aleksios	L I. Aleksios	Nadirdir, tekrar basım yok
M	Ö/ Arkalıklı tahtta oturan İsa A/ Süslü Latin haçı				Nadirdir, tekrar basım yok
N	Ö/ İsa büstü A/ Patrik haçı ve 2 satırlık lejant				III. Nikephoros döneminde F üzerine

Tablo 4: A2 Grubu Anonim Follisleri üzerinde yer alan süsleme çeşitleri (Grierson, 1993b: 645).

No.	Ön Yüz		Arka Yüz		No.	Ön Yüz		Arka Yüz	
	Haçın İçinde	Kitabın Üzerinde	Yazıtın Üzerinde	Yazıtın Altında		Haçın İçinde	Kitabın Üzerinde	Yazıtın Üzerinde	Yazıtın Altında
1	·	𐄫	— ∩ᔕ∩ —	— ∩ᔕ∩ —	24b	··	𐄫	·	·
1a		⚮	⚮	⚮	25		⊞	— ⁘ —	— ⁘ —
2	··	𐄫	Motifsiz	Motifsiz	26			· ⁘ ·	· ⁘ ·
3			Motifsiz	·	27			· ⁘ ·	· ⁘ ·
4			·	Motifsiz	29		※	— ◇	— ◇
5			·	·	30	···	𐄫	— · ∩ · —	— · ∩ · —
6			—	—	31	+	𐄫	· ↟ ·	· ↟ ·
6a			— —	— —	32		+	+	+
7			— · —	— · —	32a		(?)	— ⍋ —	— ⍋ —
8			⁘	⁘	33	⁘	𐄫	⚮	⚮
9			— ⁘ —	— ⁘ —	33a		𐄫	· Φ ·	· Φ ·
10			⧺ (?)	⧺ (?)	34	⁙	(?)	— ✻ —	— ✻ —
11			⧓	⧓	35		𐄫	— ◇ —	— ◇ —
12		𐄫	— ✻ —	— ✻ —	36		𐄫	— Γ —	— Γ —
14			— ◇ —	— ◇ —	38		(?)	— ›X‹ —	— ›X‹ —
14a			— ⟐ —	— ⟐ —	39		𐄫		
14b	··		⚮	⚮	40		⁙		
15			— ·A· —	— ·A· —	40a	⁖	𐄫		
15a			— A —	— A —	40b		⁖		
16			— Λ —	— Λ —	41	※	※	— ◇ —	— ◇ —
16a			— ·Λ· —	— ·Λ· —	42		(?)	— A —	— A —
17			— h —	— h —	42a		※	⚮	⚮
18			— R —	— R —	42b			(?)	— Φ —
19			— P —	— P —	43	✕	⊡	— C —	— C —
19a			— ∪ —	— ∪ —	45	∪	⁙	— ⍋ —	— ⍋ —
20		𐄫	Motifsiz	·	47	⊐	⁙	⊐	⊐
21			— ✻ —	— ✻ —	48	⌟⁙⌞	𐄫	— ⁘ —	— ⁘ —
22			— ◇ —	— ◇ —	49	⌟✕⌞		— ⁘ —	— ⁘ —
23			— ⊙ —	— ⊙ —	50	⌟ᔕ⌞		— ᔕ —	— ᔕ —
24			⚮	⚮	51	··		— + —	— + —
24a		(?)							

Tablo 5: Sikkelerdeki harf ve monogramlar (Erdoğan ve Menteşe, 2015: 131, 132).

	Arelatum (Altın sikkelerde görülür.)
	Modiolanum (Altın sikkelerde görülür.)
	Ravenna monogramı (Altın ve bakır sikkelerde görülür.)
	Ravenna monogramı (Altın ve bakır sikkelerde görülür.)
	Roma monogramı (Altın, gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Roma monogramı (Altın, gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Roma monogramı (Altın, gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Roma monogramı (Altın, gümüş ve bakır sikkelerdegörülür.)
	Roma monogramı (Altın, gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Cherson monogramı (Bakır sikkelerde görülür.)
	Theupolis Monogramı (Antakya, bakır sikkelerde görülür.)
	Theupolis Monogramı (Antakya, bakır sikkelerde görülür.)
	Theupolis Monogramı (Antakya, bakır sikkelerde görülür.)
	Theupolis Monogramı (Antakya, bakır sikkelerde görülür.)
	Theupolis Monogramı (Antakya, bakır sikkelerde görülür.)
	Theodosius (II) Monogramı (Altın ve bakır sikkelerde görülür.)
	Theodosius (II) Monogramı (Altın ve bakır sikkelerde görülür.)
	Theodosius (II) Monogramı (Altın ve bakır sikkelerde görülür.)
	Chrisma monogramı (Gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Chrisma monogramı (Gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Marcien (Bakır sikkelerde görülür.)
	Marcien (Bakır sikkelerde görülür.)
	Leon I (Bakır sikkelerde görülür.)
	Zeon I (Bakır sikkelerde görülür.)
	Zeon I (Bakır sikkelerde görülür.)
	Anastasius I (Bakır sikkelerde görülür.)
	Anastasius I (Bakır sikkelerde görülür.)

Tablo 6: Sikkelerdeki harf ve monogramlar (Erdoğan ve Menteşe, 2015: 133, 134).

	Iustinianus I (Gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Iustinianus I (Gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Iustinianus I (Gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Iustinianus I (Gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Iustinianus I (Gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Iustinianus I (Gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Maurice Tiberius (Bakır sikkelerde görülür.)
	Phocas (Gümüş sikkelerde görülür.)
	Heraclius I (Gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Heraclius I (Gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Heraclius I (Gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Heraclius I (Gümüş ve bakır sikkelerde görülür.)
	Heraclius II Constantin (Bakır sikkelerde görülür.)
	Heraclius II Constantin (Bakır sikkelerde görülür.)
	Leon III, Isaurian (Bakır sikkelerde görülür.)
	Constantinus V (Gümüş sikkelerde görülür.)
	Leon V ve Constantinus VI (Bakır sikkelerde görülür.)
	Michael III ve Basileos I (Bakır sikkelerde görülür.)
	Basileos I ve Constantinus VIII (Bakır sikkelerde görülür.)
	Leon VI (Bakır sikkelerde görülür.)

	Leon VI ve Alexander (Bakır sikkelerde görülür.)
	Constantinus X (Bakır sikkelerde görülür.)
	Romanos I (Bakır sikkelerde görülür.)
	Romanos I (Bakır sikkelerde görülür.)
	Romanos II (Bakır sikkelerde görülür.)
	Constantinus X ve Romanos II (Bakır sikkelerde görülür.)
	Constantinus X ve Romanos II (Bakır sikkelerde görülür.)
	Nicephoros Phocas (Bakır sikkelerde görülür.)
	Nicephoros Phocas (Bakır sikkelerde görülür.)
	Alexios IV (Bakır sikkelerde görülür.)
	Saint George (Bakır sikkelerde görülür.)
	Andronicos II ve Michael VIII (Bakır sikkelerde görülür.)
	Michael VIII (Bakır sikkelerde görülür.)
	Andronicos II ve Michael VIII (Bakır sikkelerde görülür.)
	Andronicos II ve İmparatoriçe Irene (Bakır sikkelerde görülür.)
	Andronicos IV Palaieologos
	Andronicos IV Palaieologos
	Andronicos IV Palaieologos
	Andronicos IV Palaieologos

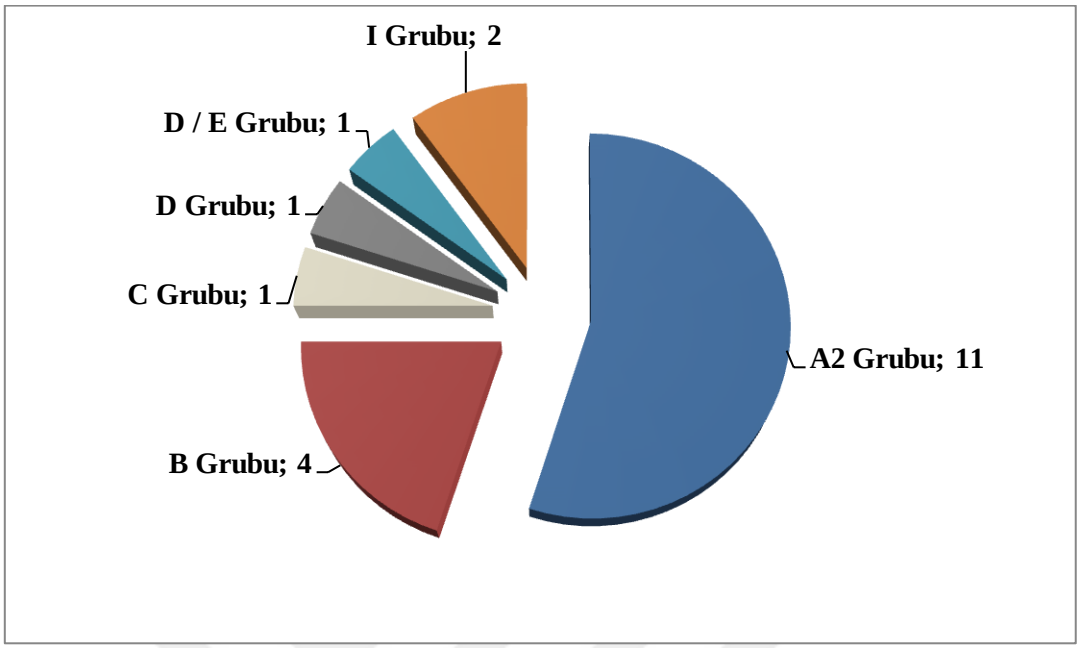
Tablo 7: Sikkelerdeki darphane kısaltmaları (Erdoğan ve Merçil, 2015: 128).

ALEXANDRETTA (Mısır'da)	A Λ ε , AN Δ
ALEXANDREA (Mısır)	ALE, A Λ Z
ANTIOECHEIA (Antakya)	AN, ANT, ANTIX, Th Ч PO, ΘY, ΘY Π O Λ S, ΘS,
KARTACA (Tunus)	KART, KAR, CAR, KRTC, RTC, KTC, CT
KATANYA (Sicilya)	CAT
KHERSON (Ukrayna - Kırım)	XEPC ω NOC, XEPCONOC, IIX
CONSTANTINOPOLIS (İstanbul)	CON
KIBRIS	KV Π P, KVPOV, KV Π P
KYZIKOS (Erdek)	KYZ, KY
ISAURIA (Orta Toroslar Bölgesi)	ISAYR
NIKOMEDIA (İznik)	NIKO, NIKOMI, NIKM, NIC, NIK, NI
RAVENNA (Kuzey İtalya)	RAVENNA, RAVEN, RAV, RA
ROMA (İtalya)	ROM, Rm, ROm
SELEUKEIA (Mersin)	S ε LIS Ч , S ε L
SICILIA	SECILIA, SL,
SYRAKUSA (Sicilya Adası'nda bir kent)	VPAKOVCI
THESSALONIKA (Selanik)	TES, ΘEC, ΘES
CALYCADNUM (Silifke)	(626 – 629) tarihleri arasında Heraclius tarafından, Pers savaşları sırasında açılmıştır.

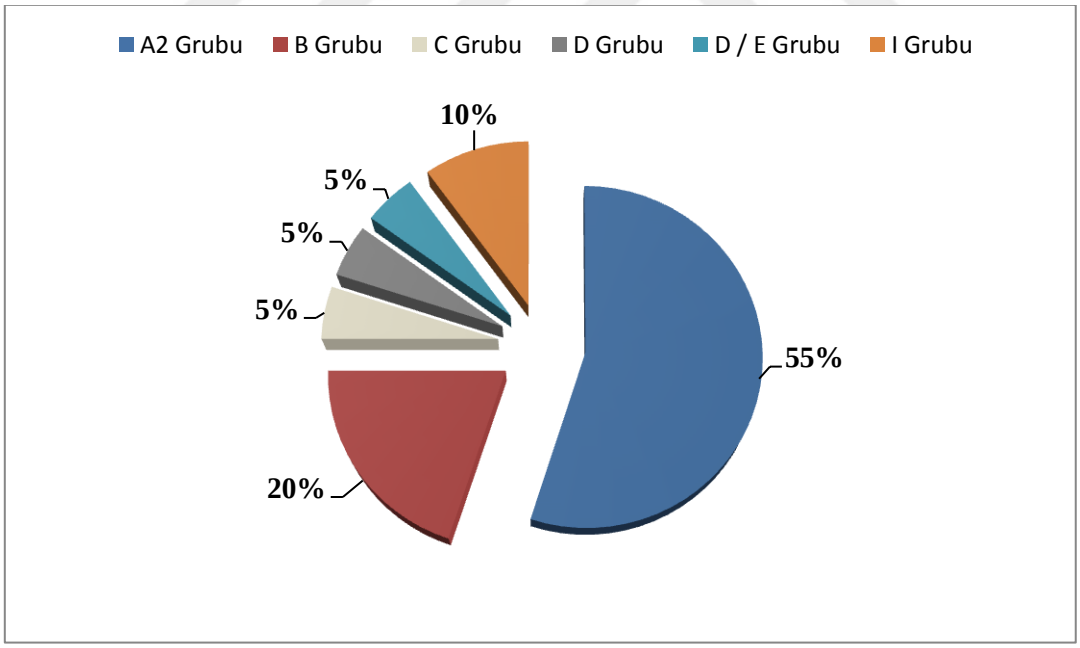
Tablo 8: Katalogda yer alan sikkelerin basıldığı darphaneler ve birimleri

İMPARATOR	DARPHANE ADI	SİKKE BİRİMİ	KATALOG NO
I. Iustinus (518-527)	Constantinopolis	Pentanummia	1
I. Iustinianus (527-565)	Nikomedia	40 Nummia	2
Heraclonas (641)	Constantinopolis	40 Nummia	3
X. Constantinos Dukas (1059-1067)	Constantinopolis	Follis	24-28
IV. Romanos Diogenes (1068-1071)	Constantinopolis	Follis	29
I. Aleksios Komnenos (1081-1118)	Thessalonika	Follis	30-32

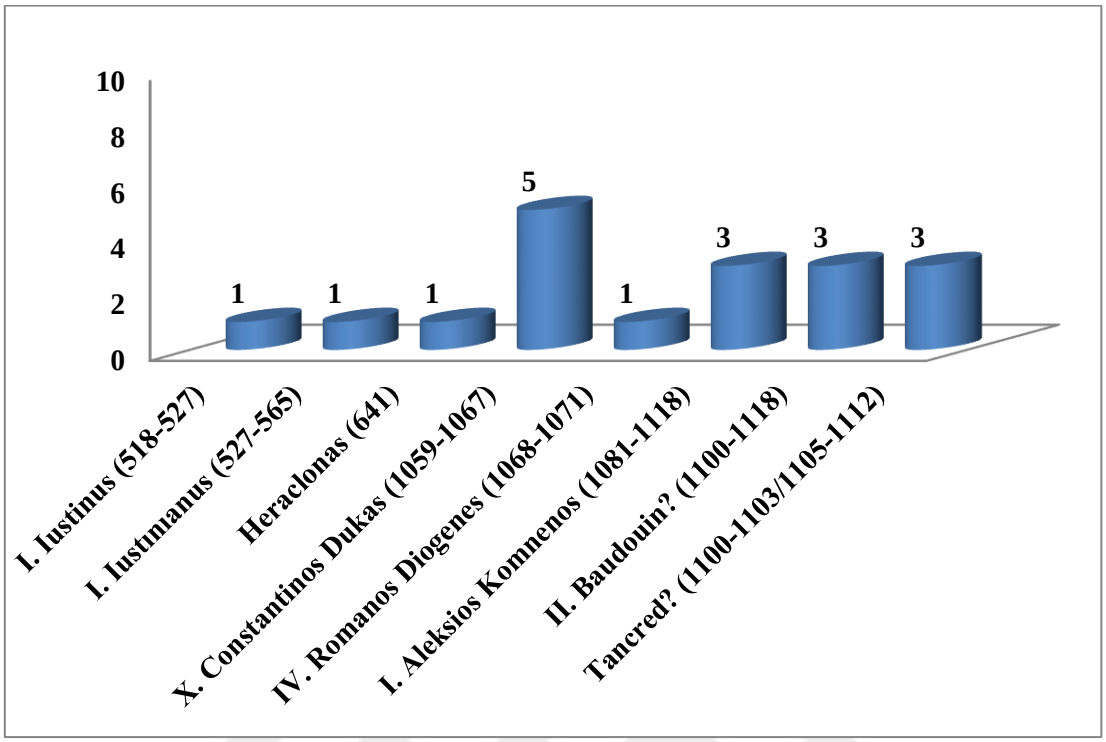
Grafik 1: Katalogdaki Anonim Follislerin sayısal dağılımı.

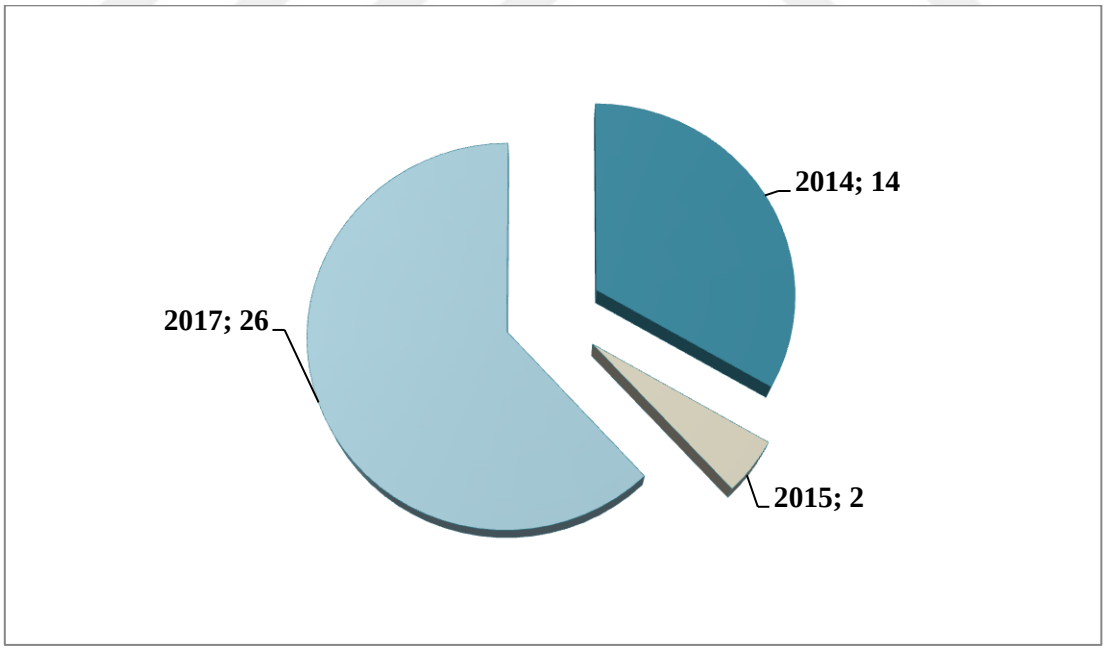
Grafik 2: Anonim Follislerin yüzdelik dağılımı.

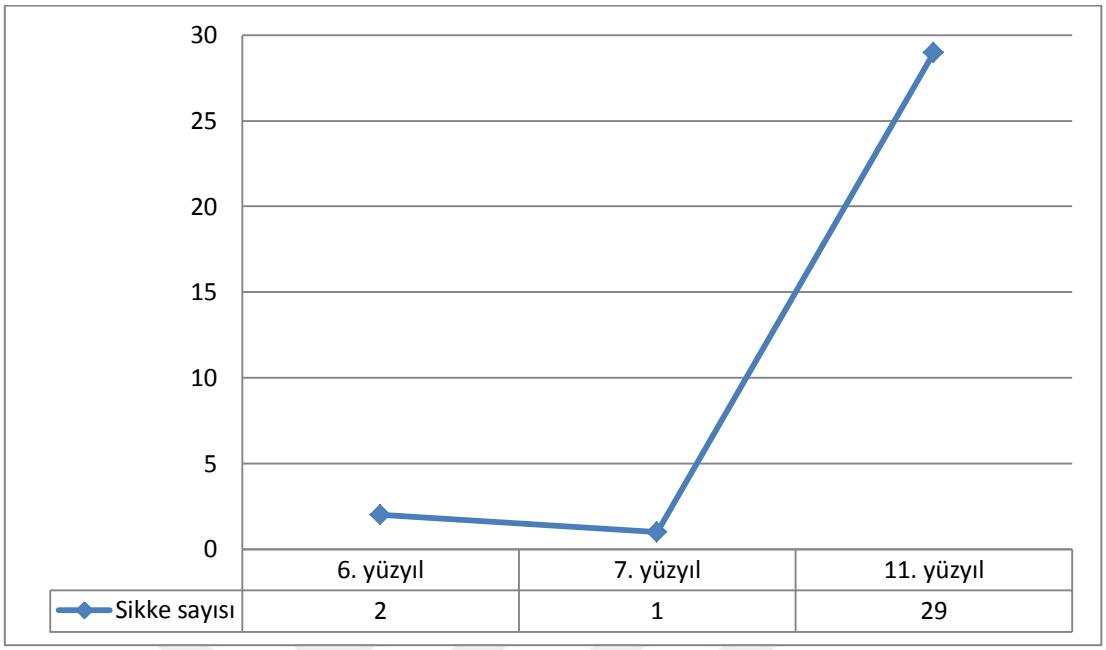
Grafik 3: Katalogdaki sikkelerin hükümdarlarına göre sayısal dağılımı.

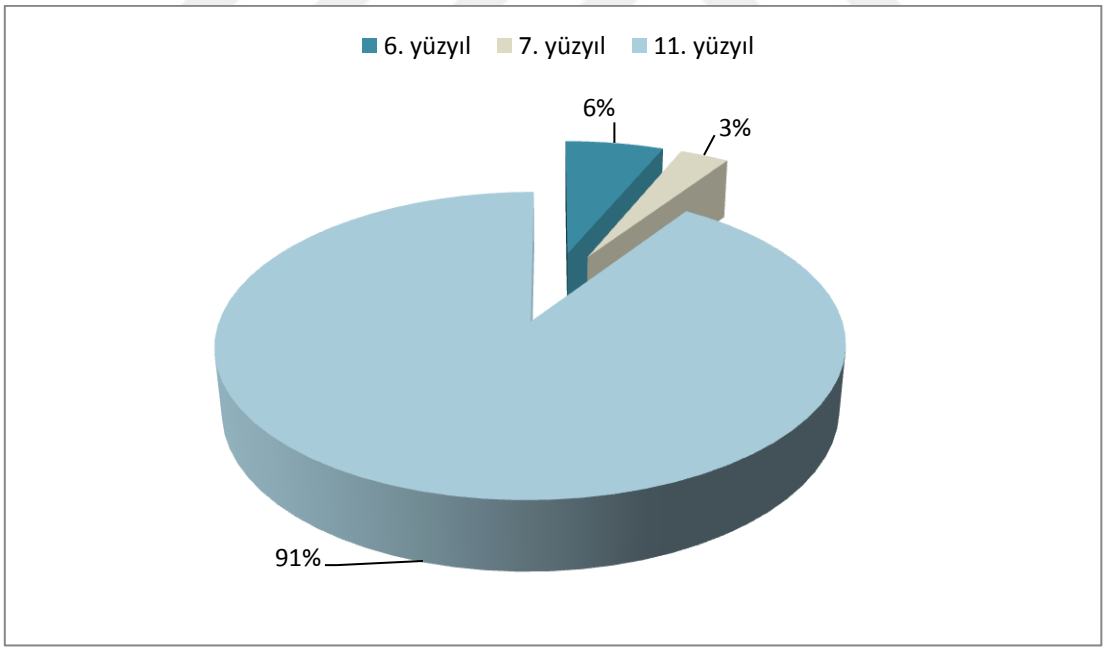
Grafik 4: Katalogda yer alan sikkelerin kazılarda bulunduğu yıllara göre sayısal dağılımı.

Grafik 5: Bizans sikkelerinin yüzyıllara göre dağılımı.

Grafik 6: Bizans sikkelerinin yüzyıllara göre yüzdelik dağılımı.

Levha I

Levha II

Levha III

Levha IV

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Özgeçmiş

Adı Soyadı	**:** Mehmet BAYRAM
Doğum Yeri	**:** BAYBURT
Doğum Tarihi	**:** 03.02.1988
Medeni Durumu:	**:** Evli

Öğrenim Durumu

İlköğretim	**:** Orhan Bey İlköğretim Okulu
Orta Öğretim	**:** Orhangazi Çok Programlı Lisesi
Lisans	**:** Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
Yüksek Lisans	**:** Selçuk Üniversitesi Arkeoloji Ana Bilim Dalı /Arkeoloji Bölümü
Beceriler	**:** Microsoft Office (Word, Excel, Powerpoint), Adobe Photoshop CS6.
İlgi Alanları	**:** Bizans sikkeleri, İslami dönem sikkeleri (Artuklu, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Memlûk, Akkoyunlu, Osmanlı), Avrupa sikkeleri, seslendirme-dublaj, radyo, tiyatro.
Dil/Jargon	**:** İngilizce (Pre-Intermediate B-1), Osmanlıca (Arşiv ve Edebi Metinler 4. Seviye)
İş Deneyimi	**:** Phokaia Kazıları, Harput İç Kale Kazıları, ulusal kanallarda ve stüdyolarda yerli/yabancı film ve belgesel seslendirme-dublaj sanatçılığı, radyo programcılığı, tiyatro oyunculuğu. KANIK-MiMARAY şirketi alt yapı ve sit alanı kazıları.
Kurslar	**:** Harput'ta Tarihi Mirasın Korunması ve Restorasyonu Sempozyumu Kariyer İstasyonu, "Liderlik-Motivasyon-Zaman Yönetimi ve Beden Dili" Sertifikası Başkent İletişim Bilimleri Akademisi, "Söz Söyleme ve Diksiyon" Sertifikası (Pekiyi derece ile) Başkent İletişim Bilimleri Akademisi, "Seslendirme-Dublaj" Sertifikası (Pekiyi derece ile)
Tel.	**:** 0.543 4074692
Adres	**:** Cumhuriyet Mah. 203. Cad. Cemal Özalp Apt. No.: 14/2 TUNCELİ.
El. Mek.	**:** memetbayramogul@gmail.com